

КИЇВСЬКА ШКОЛА ЕКОНОМІКИ

МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА З ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ТА ПУБЛІЧНОЇ
ІСТОРІЇ

ДИПЛОМНА РОБОТА
**"ЗАВОЮВАННЯ НОВИХ ДРУЗІВ": ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ В
КИЇВСЬКИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ (1950-1970-ТІ)**

Студентка: Лідія Стасів
Науковий керівник: Євгеній Монастирський

Для здобуття освітнього ступеня: Магістр
за спеціальністю: 032 Історія та археологія

Київ 2026

Анотація. Робота досліджує функціонування системи навчання іноземних студентів у радянських закладах вищої освіти і як через неї реалізовувалося завдання виховання "ширих друзів Радянського Союзу" в 1953–1971 рр. Беручи за приклад київські заклади вищої освіти, що були центром міжнародної освіти в радянській Україні, дослідження аналізує цю практику в контексті Холодної війни та, на відміну від наявної історіографії, зосередженої переважно на московських університетах, розглядає досвід "периферії", порівнюючи становище студентів із різних країн. Використовуючи широкий спектр джерел — від архівів радянських міністерств до локальних та персональних архівів, — робота показує, що навчання іноземних студентів було інструментом радянської міжнародної політики, культурної дипломатії та довготривалого ідеологічного впливу. Спроби виховати "ширих друзів Радянського Союзу" охоплювали весь період перебування іноземної молоді у Києві: від прибуття й навчання до організації дозвілля, побуту та контактів з радянським суспільством і навіть частково після повернення додому. Водночас ця практика не була одностороннім проектом, а передбачала взаємодію різних сторін — радянської влади, урядів країн, звідки походили студенти, і безпосередньо самих студентів, кожна з яких мала свої інтереси та очікування, що породжувало необхідність постійних переговорів та компромісів. Відповідно, умови освітньої співпраці та повсякденне ставлення до іноземних студентів сильно залежали від розвитку дипломатичних відносин між СРСР та іншими країнами. Попри намагання побудувати дружні стосунки з іноземними студентами, останні зазнавали обмежень, дискримінації та ставали об'єктами постійного контролю. Така суперечність між офіційною риторикою "дружби народів" та практиками виключення і контролю стала характерною рисою радянського інтернаціоналізму.

Ключові слова: іноземні студенти, київські заклади вищої освіти, освіта, радянський інтернаціоналізм, УРСР, культурна дипломатія.

Кількість слів: 38 348

Список скорочень

КДБ — Комітет державної безпеки

КДУ — Київський державний університет

КІБІ — Київський інженерно-будівельний інститут

КІНГ — Київський інститут народного господарства

КМІ — Київський медичний інститут

КПІ — Київський політехнічний інститут

ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України

Міністерство ВССО УРСР — Міністерств вищої та середньої спеціальної освіти УРСР

Мінвуз СРСР\Міністерство ВССО СРСР — Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР

РКСКАА — Радянський комітет солідарності країн Азії та Африки

УСГА — Українська сільськогосподарська академія

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
АНАЛІЗ ПОЛЯ.....	7
АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ.....	13
РОЗДІЛ 1 ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ В СРСР ЯК ІНСТРУМЕНТ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ.....	16
1.1 Становлення радянської практики навчання іноземних студентів.....	16
1.2 Механізми направлення іноземних студентів на навчання до Радянського Союзу 21	
РОЗДІЛ 2 "ЗАХОПИТИ СЕРЦЯ ТА РОЗУМ:" ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ В КИЇВСЬКИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	35
2.1 Іноземні студенти прибувають в Київ: механізми прийому та перші труднощі.....	35
2.2 "Ми тут не тільки, щоб навчатися:" мотивації приїзду та очікування іноземних студентів щодо Радянського Союзу.....	41
2.3 Навчання іноземних студентів: між освітою та ідеологією.....	46
2.4 Більше ніж викладачі: функції педагогів у роботі з іноземними студентами.....	58
2.5 (Не)прощання з київським університетом.....	65
РОЗДІЛ 3. ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ В КИЄВІ: ДРУЗІ ЧИ ЧУЖИНЦІ?.....	73
3.1 "Щирі друзі:" взаємовідносини радянських та іноземних студентів.....	73
3.2 Інтернаціоналізм вдома: радянське суспільство, іноземні студенти та радянська дійсність.....	79
3.3 Межі радянського інтернаціоналізму.....	87
ВИСНОВКИ.....	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	101
ДОДАТКИ.....	106

ВСТУП

27 травня 1963 року в Києві відбувалася республіканська нарада ректорів і директорів навчальних закладів та секретарів їхніх партійних і комсомольських організацій. На ній учасники мали ділитися досвідом організації навчального процесу та побуту іноземної молоді, яка здобувала освіту в УРСР. Проте перший же виступ засвідчив, що тематика засідання виходила за межі цих проблем.

Нараду відкрив Міністр вищої та середньої спеціальної освіти УРСР (Міністр ВССО УРСР) Юрій Даденков. Він розпочав доповідь зі значення навчання іноземної молоді в Радянському Союзі, представляючи його як частину інтернаціональної місії радянської держави. Зокрема, Міністр наголошував, що Радянський Союз *"безкорисливо допомагає народам соціалістичних держав та економічно слаборозвиненим країнам в піднесенні їх економіки, науки і культури"*.¹ Підготовка фахівців з-поміж іноземної молоді була проявом цієї допомоги. Вона мала втілити на практиці *"заповіти великого Леніна:"* зміцнювати дружбу між народами та демонструвати солідарність з *"пригнобленими країнами,"* які були жертвами імперіалізму та колоніалізму.²

Проте значення навчання іноземних студентів у Радянському Союзі не обмежувалося лише цими інтернаціональними завданнями. Воно також було пов'язано з глобальнішими ідеологічними та геополітичними цілями радянської влади. У післявоєнний період радянське керівництво активно намагалось укріпити стосунки між СРСР та іншими соціалістичними державами й створити згуртований соціалістичний світ на противагу ворожому *"західному"*.³ Здобуття освіти іноземною молоддю у радянських вищих закладах освіти ставало одним з інструментів здійснення такої цілі. У ширшому контексті Холодної війни ці освітні практики набували особливого значення. Як і країни Західної Європи та Америки, Радянський Союз намагався розширити свою сферу впливу та встановити дипломатичні зв'язки з країнами Африки, Латинської Америки, Азії через надання стипендій на навчання. Таким чином, радянські навчальні заклади ставали майданчиком *"протистояння між капіталізмом і соціалізмом, де вирішувалося питання, хто завоює нових союзників"*.⁴

Цю важливу роль радянських вишів окреслював у своїй промові і Ю. Даденков. Очікувалося, що більшість іноземних студентів, які навчалися в Радянському Союзі, стануть *"важливими державними, громадськими й науковими діячами та матимуть вплив на політику своїх країн"*. У такий спосіб радянська влада мала на меті створити нову соціалістично налаштовану та прорадянську еліту, яка представляла б альтернативу фахівцям, підготованим у країнах Західної Європи та США.⁵ Саме на радянські вищі навчальні заклади покладалося завдання підготувати цю еліту, вони мали не просто випустити висококваліфікованих кадрів, а *"людей прогресивних поглядів, щирих друзів Радянського Союзу"*.⁶

¹ Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВОУ), ф. 4621, оп. 6, сп. 73, ар. 1-2.

² ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, сп. 73, ар. 1-2.

³ Rachel Applebaum, *Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia* (Cornell University Press, 2019), 10.

⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1699, ар. 32-33.

⁵ Constantin Katsakioris, "Creating a Socialist Intelligentsia," *Cahiers D Études Africaines* 226 (January 1, 2017): 260.

⁶ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, сп. 73, ар. 1-2.

Промова міністра відображає суперечність, яка існувала в офіційному радянському наративі. Попри трактування виділення стипендій на навчання іноземним громадянам як прояву "безкорисливої допомоги", за цією політикою насправді приховувалося цілком прагматичне зацікавлення радянської влади у підготовці майбутніх союзників та поширенні радянського впливу на міжнародній арені. Саме тому центральним дослідницьким питанням цієї роботи є: яким чином функціонувала система навчання іноземних студентів у радянських вищих закладах освіти та як через неї реалізовувалося завдання виховання "ширих друзів Радянського Союзу" з-поміж іноземної молоді?

Практика навчання іноземних студентів не була одностороннім процесом. Її втілення залежало від участі різних акторів: радянської влади, урядів країн походження студентів та самих іноземних студентів. Кожна зі сторін мала власні зацікавлення та вимоги щодо цієї співпраці. Так, Юрій Даденков підкреслював, що іноземні уряди були зацікавлені у підготовці кваліфікованих фахівців, *"які їм самі потім будуть потрібні"*. З іншого боку, Міністр ВССО зазначав, що іноземна молодь прагнула здобути освіту в СРСР та ознайомитися з досягненнями радянської науки та культури.⁷

Юрій Даденков розглядав ці чинники як свідчення збігу інтересів усіх сторін та взаємовигідного характеру цієї співпраці. Однак, чи справді це було так? Чи радянські уявлення про навчання іноземної молоді співвідносилися із зацікавленнями урядів іноземних країн та самих студентів? Як залученість різних акторів впливала на функціонування системи навчання? Як іноземна молодь взаємодіяла з радянською освітньою системою та яким був їхній досвід у радянських закладах вищої освіти й радянському суспільстві загалом?

Я пропоную розглянути ці питання на прикладі навчання іноземних студентів у закладах вищої освіти Києва, які були ключовим центром реалізації практики міжнародної освіти в УРСР. Згідно зі звітами Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР (Міністерство ВССО УРСР), у київських вишах навчалося близько половини всіх іноземних студентів, направлених до республіки (див. Додаток 1). Крім того, Київ вирізнявся найбільшою кількістю закладів вищої освіти, що приймали іноземців: іноземна молодь навчалася в 14-ти київських вишах, тоді як у Харкові таких закладів було 10, в Одесі – 9, а у Донецьку – 3.⁸ Таким чином, у Києві концентрувалася значна частина іноземних студентів та установ, залучених до їхньої підготовки. Це дозволяє простежити на прикладі Києва різні досвіди реалізації освітніх та політичних завдань, що покладалися на радянські заклади вищої освіти.

Це дослідження охоплює період 1950-1970-х років та починається з 1953 р., коли після смерті Йосипа Сталіна та приходу до влади Микити Хрущова відбувся поворот до політичних трансформацій у СРСР. Хоча практика навчання іноземних студентів у Радянському Союзі була започаткована ще у 1920-х рр., протягом наступних десятиліть вона неодноразово змінювалася. Чергова трансформація розпочалася з середини 1950-х рр.: радянська влада розширює географію країн, з яких приїжджають на навчання іноземні студенти, активізує співпрацю з країнами Азії,

⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, сп. 73, ар. 1-2.

⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 3345, ар. 1-21.

Африки та Латинської Америки, а міжнародна освіта набуває нового значення в умовах Холодної війни.

Наслідки цих змін особливо виразно проявилися в 1960-х роках, коли чисельність іноземних студентів у Радянському Союзі, зокрема і в УРСР, почала стрімко зростати. У зв'язку з цими змінами упродовж наступних років розвивається інституційна інфраструктура, яка була покликана вдосконалити функціонування системи міжнародної освіти. Так, у 1960 р. підготовчі факультети для іноземної молоді були відкриті у Київському та Харківському державних університетах, а у 1967 р. – у Київському інженерно-будівельному інституті. У 1964 р. було створено Республіканську раду у справах іноземних студентів, а до кінця 1960-х рр. у закладах вищої освіти, де навчалася іноземна молодь, почали діяти окремі деканати, відповідальні за організацію навчального процесу та побуту студентів. Саме в цей період було розширено та інституційно оформлено механізми роботи з іноземними студентами.

Верхню хронологічну межу дослідження становить 1971 р. З цього часу розпочинається новий етап розвитку практики навчання іноземних студентів в УРСР. Відбувається перегляд мережі закладів вищої освіти, які приймали іноземних студентів: якщо в Києві їх кількість скорочується з 14-ти до 10-ти, то у Львові зростає з двох до чотирьох. Одночасно збільшуються плани прийому іноземних студентів у республіці, а разом з ними й загальна чисельність іноземної молоді. Якщо в 1970-1971 навчальному році в УРСР навчалася 5970 іноземних студентів, то наступного року їх кількість сягнула 7075, а у 1978 – 13500.⁹ Така тенденція поставила перед республіканськими закладами нові виклики, пов'язані із забезпеченням навчального процесу, матеріальної бази та місць проживання. Тому 1971 р. розглядається як рубіж між етапом розширення системи міжнародної освіти, її інституційного вдосконалення та наступним періодом розвитку, який характеризувався новими масштабами та проблемами функціонування практики навчання іноземних студентів у республіці.

Робота складається з трьох розділів, які поділені за тематичним принципом. **Перший розділ** розглядає процес формування практики навчання іноземних студентів в Радянському Союзі у контексті інтернаціональної політики. Від обставин появи цієї практики та її характерних особливостей, аналіз переходить до механізмів направлення іноземних студентів до радянських закладів вищої освіти. **Другий розділ** фокусується безпосередньо на специфіці перебування іноземних студентів у київських вишах. Основною темою, яка розкривається в цій частині роботи є те, як під час навчального процесу реалізується завдання виховання "ширих друзів Радянського Союзу" та які засоби використовуються для цього. **Третій розділ** виходить за простір самих навчальних закладів і показує особливості побудови дружніх відносин між іноземними студентами та радянськими громадянами, а також досвід інтеграції іноземної молоді в радянське повсякдення.

⁹ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 1030, ар. 3, 19; ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 5143, ар. 21.

АНАЛІЗ ПОЛІА

Тема навчання іноземних студентів у Радянському Союзі привертала увагу багатьох дослідників. Важливий внесок у вивчення досвіду здобуття освіти іноземними студентами у СРСР зробила фінська дослідниця Ріккамарі Мухонен. У своїй дисертації *"Good Friends" for the Soviet Union: The Peoples' Friendship University in Soviet Educational Cooperation with the Developing World, 1960–1980* вона аналізує функціонування радянської культурної дипломатії з країнами Африки, Азії та Латинської Америки через систему освіти на прикладі Університету дружби народів ім. Патріса Лумумби.¹⁰ Авторка демонструє, що університет позиціонувався як альтернатива західним освітнім установам і мав демонструвати переваги радянської моделі розвитку новим незалежним державам Азії та Африки.

Це одне з найбільш комплексних досліджень радянської освітньої політики щодо іноземних студентів. Мухонен простежує весь шлях іноземної молоді – від відбору та прибуття до СРСР до завершення навчання. Особливу увагу Мухонен приділяє досвіду самих студентів та подальшій долі випускників. Вона показує, що сподівання радянської влади перетворити випускників на провідників радянського впливу реалізувалися лише частково – багато випускників не пропагували активно соціалізм у власних країнах, однак багато з них зберегли позитивне або нейтральне ставлення до Радянського Союзу.¹¹

Попри значний внесок у дослідження теми, праця має певні обмеження. Авторка зосереджується насамперед на державній політиці та досвіді іноземних студентів, приділяючи менше уваги повсякденному функціонуванню самої університетської системи та взаємодії студентів з нею. Поза її увагою залишаються викладачі, адміністрація навчальних закладів та інші учасники освітнього процесу, які безпосередньо реалізовували державну політику на місцях.

На студентів з країн Азії, Африки та Латинської Америки звертає увагу також Костянтин Кацакіоріс. Він розглядає навчання іноземних студентів з цих країн у контексті деколонізаційних процесів та формування незалежних держав у середині ХХ століття. Наприклад, у статті *"Students from Portuguese Africa in the Soviet Union, 1960–74: Anti-colonialism, Education, and the Socialist Alliance"* він аналізує вплив Холодної війни та деколонізації в португальських колоніях в Африці на досвід навчання студентів з Анголи, Мозамбіку, Гвінеї-Бісау та Кабо-Верде.¹² Автор стверджує, що надання стипендій африканським студентам було важливим елементом радянської політики для підтримки з одного боку, антиколоніальних рухів, а з іншого – забезпечення союзників у протистоянні "імперіалістичному Заходу". К. Кацакіоріс підкреслює, що як і радянське керівництво, так і лідери визвольних рухів у "португальській Африці" розглядали навчання студентів в СРСР як спосіб

¹⁰ Riikkamari Johanna Muhonen, *"Good Friends' for the Soviet Union: The Peoples' Friendship University in Soviet Educational Cooperation with the Developing World, 1960–1980"* (PhD diss., Central European University, 2022).

¹¹ Muhonen, *"Good Friends' for the Soviet Union,"* 203–20.

¹² Constantin Katsakioris, *"Students from Portuguese Africa in the Soviet Union, 1960–74: Anti-colonialism, Education, and the Socialist Alliance,"* *Journal of Contemporary History* 56, no. 1 (2021): 142–65.

формування вірних борців проти португальської колоніальної влади та підготовки майбутніх еліт нових незалежних держав.¹³

До подібних висновків доходить Даніель Бранч у статті "Political Traffic: Kenyan Students in Eastern and Central Europe, 1958–69". Він фокусується на досвіді навчання студентів з Кенії, яка також перебувала у процесі боротьби за власну незалежність, в країнах Східного блоку.¹⁴ Д. Бранч, як і К. Кацакіоріс, висвітлює, що радянська влада і лідери націоналістичних рухів прагнули підготувати кадри для будівництва майбутньої незалежної Кенії. Однак, дослідник стверджує, що у випадку Кенії не тільки радянська влада прагнула таким способом забезпечити собі союзників. Націоналістичні політичні сили Кенії використовували радянські стипендії як інструмент формування власних політичних мереж і підготовки прихильників, тому доступ до навчання за кордоном часто залежав від політичної лояльності до певних угруповань. Водночас Д. Бранч приділяє увагу ставленню до стипендій самих кенійських студентів. Історик показує, що молодь часто обирала навчання в Радянському Союзі з практичних причин: можливість здобути вищу освіту, привабливе фінансування та змогу опанувати бажану спеціальність, а не з ідеологічних міркувань.¹⁵

Деколонізаційна рамка, яку використовують попередні автори, добре працює для аналізу практики навчання студентів з країн Азії, Африки та Латинської Америки. Вона дозволяє виявити, чому радянська влада активно запрошувала до СРСР студентів з регіонів, де відбувалися антиколоніальні рухи, і як освіта ставала частиною забезпечення союзників у глобальному протистоянні Холодної війни. Однак, така перспектива не пояснює контекст надання стипендій іноземній молоді з "соціалістичних" та "капіталістичних" країн.

Це обмеження частково долає праця Рейчел Епплбаум. У своєму дослідженні "The Rise of Russian in the Cold War: How Three Worlds Made a World Language" вона аналізує прагнення радянської влади перетворити російську мову на мову глобального значення у часи Холодної війни.¹⁶ Дослідниця підкреслює, що саме вивчення російської мови іноземними студентами ставало важливим засобом для втілення цих ідей. Радянське керівництво намагалося через іноземну молодь забезпечити платформу для промоції політики СРСР та збільшити престиж країни на глобальному рівні. Втім, Рейчел Епплбаум зосереджується тільки на навчанні студентів з країн Азії, Африки та Латинської Америки, ігноруючи подібний досвід студентів із соціалістичних країн.

На противагу попередній праці, у "Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia", дослідниця приділяє значну увагу навчанню студентів з Чехословаччини в Радянському Союзі, розглядаючи це як

¹³ Katsakioris, "Students from Portuguese Africa", 157-9.

¹⁴ Daniel Branch, "Political Traffic: Kenyan Students in Eastern and Central Europe, 1958–69," *Journal of Contemporary History* 53, no. 4 (2018): 811-31.

¹⁵ Останній пункт часто стосувався дівчат, яких приваблювала можливість отримати в Радянському Союзі спеціальність науковця, а не освіти, що базувалася на домашніх науках і ремеслах (яку пропонувало США та країни Західної Європи), 821-6.

¹⁶ Applebaum, R. (2020). The Rise of Russian in the Cold War: How Three Worlds Made a World Language. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 21(2), 347-370.

інструмент "м'якої сили" та механізм налагодження зв'язків усередині соціалістичного табору.¹⁷ Попри труднощі адаптації та численні суперечності між очікуваннями й реальністю радянського життя, вона доходить висновку, що ця політика загалом була успішною та сприяла формуванню покоління молодих фахівців, пов'язаних із Радянським Союзом. Водночас дослідження зосереджується на ранньому етапі існування соціалістичного блоку й не простежує подальше загострення відносин між СРСР та його союзниками після 1953 р., а особливо події 1968 р., та як воно вплинуло на досвід студентів й сприйняття ними Радянського Союзу.

Подібне обмеження характерне й для дослідження Патріка Бабірацького "Imperial Heresies: Polish Students in the Soviet Union, 1948–1957".¹⁸ Зокрема, дослідник зосереджується на досвіді здобуття освіти польськими студентами у СРСР у період після Другої світової війни. П. Бабірацькі добре показує, як серед польських студентів, які навчалися в радянських вишах, формувалася група критично налаштованої до радянської влади молоді, яка ставила під сумнів ідея про СРСР як демократію, оскаржували об'єктивність інформації у радянських медіа тощо.¹⁹ Він стверджує, що такі тенденції особливо були характерними для 1956-1957 рр., зважаючи на події в Польщі, революцію в Угорщині та політику радянської влади у цей період. Однак, П. Бабірацькі завершує дослідження 1957 р., залишаючи поза увагою досвід навчання польської молоді в СРСР у наступні роки.

На відміну від Р. Епплбаум та П. Бабірацькі, Елізабет Макгваєр²⁰ та Лан Ю²¹ розглядають практику навчання китайських студентів в радянських вишах від 1949 до 1967 рр., тобто протягом всього періоду радянсько-китайських стосунків після Другої світової війни. Автори демонструють, як китайські студенти займали привілейоване становище в радянських закладах вищої освіти на етапі "медового місяця" радянсько-китайських відносин. Ситуація різко змінилася із загостренням радянсько-китайських відносин у середині 1960-х рр., а після остаточного радянсько-китайського розколу в 1967 р. китайські студенти фактично зникли з радянських закладів вищої освіти.

Таким чином, дослідження про студентів з соціалістичних країн здебільшого зосереджено на окремих національних групах і переважно охоплює період 1949-1956 рр. Це ускладнює порівняння категорій різних іноземних студентів та не дозволяє певною мірою простежити вплив змін у міжнародних відносинах на їхній досвід. Водночас зіставлення цих праць свідчить, що становище іноземних студентів значною мірою визначалося місцем їхньої країни в радянській зовнішньополітичній ієрархії.

Іншу перспективу студентів з соціалістичних країн показує Бенджамін Тромлі. Автор стверджує, що попри наратив "дружби народів", представники з країн

¹⁷ Rachel Applebaum, *Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia*.

¹⁸ Babiracki, Patryk. "Imperial Heresies: Polish Students in the Soviet Union, 1948–1957". *Ab Imperio* 2007, no. 4 (2007): 199-236. <https://dx.doi.org/10.1353/imp.2007.0031>.

¹⁹ Babiracki, Patryk. "Imperial Heresies: Polish Students in the Soviet Union, 1948–1957", 230.

²⁰ Elizabeth McGuire, *Red at Heart: How Chinese Communists Fell in Love with the Russian Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 2017); Elizabeth McGuire, "Between Revolutions: Chinese Students in Soviet Institutes, 1948–1966," in *China Learns from the Soviet Union, 1949–Present*, ed. Thomas P. Bernstein and Hua-Yu Li (Lanham: Lexington Books, 2010), 359-91.

²¹ Lan You, "From the Radiant 'Morning Sun' to the Frontline 'Anti-revisionist Fighters': Chinese Students in the USSR in the Backdrop of Sino-Soviet Conflict, 1957–1966," *The China Review* 19, no. 3 (2019): 11-38.

соцтабору залишалися об'єктом постійної підозри та контролю, як з боку влади, так і радянських студентів. Попри офіційну риторику міжнародної солідарності, їх часто обмежували в доступі до виробничих практик, громадсько-політичної діяльності та повсякденних контактів із радянським суспільством. Через подібні приклади дослідник демонструє розрив між задекларованими інтернаціоналістичними завданнями та практиками функціонування радянської системи.²²

На наявність ієрархії між різними країнами звертає увагу Константин Кацакіоріс у "Burden or Allies?: Third World Students and Internationalist Duty through Soviet Eyes". Хоча автор концентрується на безпосередньому досвіді навчання іноземної молоді з Азії, Африки та Латинської Америки в СРСР, він порівнює їхнє становище зі становищем студентів із країн соціалістичного табору. Автор показує, що попри необхідність враховувати під час формування груп на підготовчих факультетах національність студентів, їхню мовну групу, рівень володіння російською мовою, у Московському державному університеті ці критерії ігнорувалися. Натомість студентів було розподілено між трьома кафедрами російської мови за регіональним принципом: до першої належали європейці та латиноамериканці, до другої — азіати та араби, а до третьої — африканці. На думку К. Кацакіоріса, така система відображала ієрархічне сприйняття представників різних регіонів світу, поширене в радянському суспільстві, і була свідченням існування расових та культурних стереотипів. Насправді, висновок автора не є беззаперечним. Зокрема, він не повною мірою узгоджується з привілейованим становищем китайських студентів у СРСР. Хоча, у запропонованій автором схемі вони мали б належати до другої групи, на практиці їхній статус визначався не расово-культурною класифікацією, а характером політичних радянсько-китайських відносин. Це свідчить, що запропонована Кацакіорісом ієрархія не була універсальною і потребує врахування також зовнішньополітичного контексту.

На становище іноземного студентства у радянському повсякденному житті звертає увагу Роберт Хорнсбай у "Engineering Friendship? Komsomol Work With Students From the Developing World Inside the USSR in the 1950s and 1960s". Дослідник демонструє повсякденні конфлікти між студентами з країн Азії, Африки та Латинської Америки та радянськими студентами. Автор зазначає, що причиною цього були як культурні, так і расові відмінності.²³

Ширше проблему расизму та дискримінації щодо іноземних студентів у СРСР досліджують Анна Валке та Максим Матусевич. Обидва автори звертаються до досвіду африканських студентів у Радянському Союзі, втім підходять до проблеми з різних перспектив.

Анна Валке у статті "Was Soviet Internationalism Anti-Racist? Toward a History of Foreign Others in the USSR" аналізує суперечність між офіційною радянською політикою інтернаціоналізму та реальним становищем іноземців у радянському

²² Tromly, Benjamin. "Brother or 'Other'? East European Students in Soviet Higher Education Establishments, 1948–1956". *European History Quarterly* 44, no. 1 (2014): 80–102.

²³ Hornsby, Robert. "Engineering Friendship? Komsomol Work With Students From the Developing World Inside the USSR in the 1950s and 1960s". *Social History* 48, no. 1 (January 2, 2023): 65–86.
<https://doi.org/10.1080/03071022.2023.2146900>.

суспільстві.²⁴ Спираючись переважно на усні свідчення та спогади колишніх студентів, дослідниця показує, що попри офіційну риторику дружби народів іноземні студенти стикалися з різними формами расової дискримінації. Особливу увагу вона приділяє тому, як цей досвід вплинув на подальше сприйняття Радянського Союзу та пострадянської Росії іноземними студентами, які залишилися в СРСР.

Натомість Максим Матусевич у "An Exotic Subversive: Africa, Africans and the Soviet Everyday" зосереджується не стільки на особистому досвіді студентів, стільки на механізмах формування уявлень про Африку та африканців у радянському суспільстві.²⁵ Аналізуючи радянську пресу, кіно та інші медіа, він показує, як формувався образ Африки та африканського суспільства у СРСР і яким чином ці уявлення впливали на ставлення радянських громадян до студентів з африканських країн. На думку дослідника, багато проявів дискримінації були пов'язані саме з поширеними стереотипами та "екзотизованими" образами африканців, що циркулювали в радянському інформаційному просторі.

Іншу перспективу пропонує дослідниця Ольга Нечаєва у статті "Blackness and Soviet Creative Education: African Writers at the Gor'kii Literary Institute", яка аналізує досвід навчання трьох африканських студентів у Літературному інституті ім. М. Горького. Авторка звертає увагу на те, що самі студенти часто заперечували існування расизму в Радянському Союзі або не розглядали окремі випадки дискримінації саме через призму расових відносин. Водночас аналіз їхніх спогадів дозволяє дослідниці дійти до висновку, що расова дискримінація все ж була присутня в їхньому повсякденному житті. Для пояснення цієї суперечності вона звертається до особливостей радянської політики репрезентації іноземних студентів, які часто поставали символами успіху радянського інтернаціоналізму та отримували значну публічну увагу. О. Нечаєва вважає, що саме ці чинники могли вплинути на те, як африканські студенти інтерпретували власний досвід перебування у СРСР та осмислювали свої взаємини з радянським суспільством.²⁶

Варто зауважити, що питання расизму щодо африканських студентів часто порушували інші дослідники у своїх статтях, наприклад Том Ллойд та Хіларі Лінд.²⁷ Однак серед наявних досліджень не обговорюється досвід інших студентів, зокрема з Азії: чи стикалися вони з подібними формами дискримінації? Чи прояви расизму в радянському суспільстві були спрямовані виключно проти "чорношкірих" студентів, чи також стосувалися "кольорових" груп. Ці питання потребують подальших досліджень.

²⁴ Anika Walke, "Was Soviet Internationalism Anti-Racist? Toward a History of Foreign Others in the USSR," in *Ideologies of Race: Imperial Russia and the Soviet Union in Global Context*, ed. David Rainbow (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2019), 284-311.

²⁵ Maxim Matusevich, "An Exotic Subversive: Africa, Africans and the Soviet Everyday," *Race & Class* 49, no. 4 (2008): 57-81.

²⁶ Olga Nechaeva, "Blackness and Soviet Creative Education: African Writers at the Gor'kii Literary Institute," *Slavic Review* 84, no. 3 (January 1, 2025): 506-14, <https://doi.org/10.1017/slr.2025.10262>.

²⁷ Hilary Lynd and Thom Loyd, "Histories of Color: Blackness and Africanness in the Soviet Union," *Slavic Review* 81, no. 2 (2022): 394-417, <https://doi.org/10.1017/slr.2022.154>; Hilary Lynd, "At the Margins of Blackness: 'Coloured' South Africans in the Soviet Union," *Slavic Review* 84, no. 3 (2025): 487-496, <https://doi.org/10.1017/slr.2025.10263>; Thom Loyd, "Congo on the Dnipro: Third Worldism and the Nationalization of Soviet Internationalism in Ukraine," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 22, no. 4 (2021): 787-811, <https://doi.org/10.1353/kri.2021.0053>.

Отже, навчання іноземних студентів аналізувалося через різноманітні підходи. Якщо Ріккамарі Мухонен розглядає практику запрошення іноземних студентів як приклад "культурної дипломатії", а Рейчел Епплбаум дивиться на таку практику як засіб "м'якої сили", то Костянтин Кацакіоріс та Даніель Бранч розглядають освітню практику у контексті деколонізаційних процесів та глобального протистояння Холодної війни, підкреслюючи роль радянських університетів у формуванні серед іноземних студентів союзників СРСР. Водночас інші дослідники більше фокусуються на проблемах повсякденного досвіду іноземних студентів, звертаючи увагу на соціальні взаємодії та культурні контакти останніх з радянським суспільством, та роль в цьому расових уявлень.

Попри те, наявна історіографія характеризується низкою обмежень. По-перше, більшість праць зосереджуються на студентах певних континентів чи національностей. Зокрема, дослідження, присвячені студентам з країн Африки, Азії та Латинської Америки, зазвичай аналізують їхній спільний досвід, не приділяючи належної уваги відмінностям між окремими національними групами. Натомість навчання студентів із соціалістичних країн переважно розглядається на прикладі окремих національностей. Такий підхід відображається на хронологічних межах дослідження. Праці, присвячені студентам з країн Африки, Азії та Латинської Америки, охоплюють період із 1960-х рр., коли до Радянського Союзу почала масово прибувати молодь з цих регіонів. Натомість дослідження, присвячені студентам із країн соціалістичного табору, здебільшого зосереджуються на 1946–1956 рр. Внаслідок цього в історіографії практично відсутні праці, які б охоплювали період активного розвитку системи навчання іноземних студентів у СРСР та дозволяли простежити її еволюцію щодо іноземної молоді з різних країн.

Важливим обмеженням також є територіальні рамки. Дослідники вказують, що аналізують досвід іноземних студентів у Радянському Союзі, в той час як вони переважно фокусуються на вивченні іноземців в університетах РРФСР, зокрема Москви. Такий підхід відображає передусім особливості союзного центру, де формувалися основні засади радянської освітньої практики, ухвалювалися ключові рішення щодо організації навчального процесу та розподілу іноземних студентів. Хоча К. Кацакіоріс частково звертається до досвіду іноземних студентів в інших радянських республіках, дослідник не аналізує його особливостей та специфіки.

У цій роботі, подібно до розглянутих у цьому аналізі досліджень, практика навчання іноземних студентів у СРСР аналізується крізь призму інтернаціональної політики радянського керівництва та розглядається як один із інструментів культурної дипломатії у контексті Холодної війни. Водночас, на відміну від попередніх праць, основну увагу зосереджено на досвіді навчання іноземців на "периферії" Радянського Союзу, зокрема в Українській РСР. Дослідження не обмежується окремими національними групами, а передбачає порівняння досвіду студентів із різних країн та континентів. Відповідно одним з питань дослідження є те, чи існували відмінності у ставленні до студентів залежно від країни їхнього походження?

АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ

Це дослідження перебуває на перетині історії інституцій та соціальної історії, що визначає особливості його джерельної бази. Ключову роль у дослідженні відіграють архівні матеріали, насамперед фонди Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти в УРСР, Республіканської ради у справах іноземних студентів та Центрального комітету Комуністичної партії України. Документи цих установ дозволяють простежити формування та функціонування практики навчання іноземних студентів "периферії" Радянського Союзу, відображаючи різні аспекти механізмів її реалізації. Вони містять розпорядження союзних та республіканських органів, залучених до роботи з іноземними студентами, через які вибудовувалася сама система. Водночас ці матеріали дають змогу простежити процес впровадження відповідних рішень київськими закладами вищої освіти, виявити ступінь їхнього виконання та окреслити розриви між нормативними вимогами та практичною реалізацією.

Ці джерела доповнюють матеріали архівних фондів університетів та інститутів, у яких навчалася іноземна молодь. Через закриття Державного архіву міста Києва на ремонт протягом жовтня-грудня та повторно у січні-лютому, мені вдалося тільки частково опрацювати фонди Київського медичного інституту, Київського державного університету, Київського інституту народного господарства та Київського автомобільно-дорожнього інституту. Попри фрагментарність цієї вибірки, документи вищих навчальних закладів дозволяють наблизитися до повсякденного функціонування системи та виявити практичні виклики, з якими адміністрація закладів стикалася у роботі з іноземною молоддю.

Частину джерельної бази становлять матеріали фонду Центрального комітету Ленінської комуністичної спілки молоді України. Документи відображають практики інтеграції іноземних студентів у радянське повсякдення, їх залучення до громадської роботи та культурного життя. Вони відображають також процеси організації та проведення канікул іноземної молоді.

Іншу перспективу пропонують матеріали КДБ, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Вони демонструють, як органи безпеки здійснювали нагляд над іноземними студентами, відстежували їх настрої та поведінку протягом всього періоду їхнього перебування в республіці. Водночас документи дозволяють ширше поглянути на зацікавлення радянської влади в існуванні практики навчання іноземних студентів, яка розглядалася не тільки як інструмент міжнародного впливу та підготовки "вірних друзів Радянського Союзу", а й як потенційний ресурс для розширення агентурних мереж за кордоном.

Основні механізми організації розподілу та навчання іноземних студентів формувалися Міністерством ВССО СРСР, відповідно цінним джерелом стає збірник документів "Возвратить домой друзьями СССР", який охоплює період навчання іноземних студентів у СРСР протягом 1956-1965 рр. і містить матеріали загальносоюзних установ, залучених до роботи з іноземними студентами. Це дозволяє краще зрозуміти контекст та процес формування окремих розпоряджень. Збірник також містить листування з частиною радянських представників за кордоном, що

демонструє процес відбору та надання стипендій іноземним студентам на навчання в СРСР.²⁸

Важливу частину джерельної бази становить опублікована в радянський період література, присвячена навчанню іноземних студентів в СРСР. Серед неї особливе значення має збірник "Foreign Students in the Soviet Union", який описує різні механізми направлення іноземних студентів на навчання у СРСР та організацію освітнього процесу в радянських закладах вищої та середньої освіти. Попри ідеалізовану картину навчального процесу (адже подібні видання створювалися для популяризації радянської практики міжнародної освіти та залучення іноземної молоді для приїзду до Радянського Союзу) ці матеріали дозволяють краще зрозуміти офіційне бачення процесу навчання іноземних студентів. Порівняння з практиками на місцях дозволяє побачити вади та їх причини.²⁹

Також я звертаюся до періодичної преси. До неї належать як всесоюзні та республіканські газети, зокрема "Радянська Україна", "Московські вісті", так і університетські – "За радянські кадри", "Медичні кадри" тощо. Всесоюзна та республіканська преса переважно відображала офіційні обґрунтування практики навчання іноземних студентів і частково висвітлювала досвід навчання іноземних студентів, формуючи позитивний образ іноземної молоді для радянського суспільства. Університетські видання дозволяють детальніше поглянути на досвід іноземних студентів у київських закладах вищої освіти. На їхніх сторінках час від часу висвітлювалися питання навчання, дозвілля, культурних заходів та взаємодії іноземних студентів з радянським середовищем. Вони містили статті, що описували досвід студентів від третьої особи, інтерв'ю й історії самих іноземних студентів. Водночас ці матеріали мають суттєві обмеження, оскільки репрезентують тільки досвід окремих студентів, відібраних редакцією для публічного представлення.

Подібні можливості та обмеження мають збірники есе іноземних студентів, що виходили під редакцією вищих навчальних закладів, в яких навчалася іноземна молодь. У роботі використано три такі збірники: "Наш університет", "Студенти-політехніки із зарубіжних країн розповідають" та "Ми завжди будемо друзями". Ці видання висвітлюють різні аспекти перебування іноземної молоді в Києві, шляхи добирання до місця навчання, перші враження, навчання у вишах, взаємодію з радянськими студентами та викладачами, дозвілля, проведення канікул та повсякденне життя в УРСР. Водночас вони також відображають досвід окремих осіб, історії яких університетське керівництво вважало доцільним для представлення широкій аудиторії. У цьому сенсі збірники дозволяють зрозуміти не тільки досвід самих студентів, але й те, які моделі поведінки та наративи радянське керівництво вважало бажаними. Хоча в анотаціях збірників зазначається, що самі тексти написані іноземними студентами, втім особливості їхньої мови та стилю змушують критично ставитися до подібних тверджень.

Окрему групу джерел становлять его-документи, зокрема спогади та інші публікації колишніх студентів на різноманітних платформах. Незважаючи на невелику

²⁸ Тамара Красовицкая, упоряд., "Возвратитъ домой друзьями СССР"...: Обучение иностранцев в Советском Союзе. 1956–1965 (Москва: Международный фонд "Демократия", 2013).

²⁹ Dmitri Bilibin, *Foreign Students in the USSR* (Moscow: Novosti, 1984).

кількість таких матеріалів, вони є особливо цінним для дослідження, адже дозволяють поглянути на досвід навчання та перебування іноземних студентів у Радянському Союзі з перспективи студентів.

Опора здебільшого на архівні матеріали, з одного боку, дає змогу детальніше поглянути на функціонування системи навчання іноземних студентів у республіці. З іншого боку, фокус на архівних матеріалах окреслює обмеження цього дослідження. Воно відтворює освітню систему насамперед крізь призму офіційних документів і погляду радянських органів влади, тоді як досвід самих іноземних студентів і ставлення радянських студентів до практики навчання іноземної молоді, висвітлюються лише фрагментарно.

РОЗДІЛ 1 ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ В СРСР ЯК ІНСТРУМЕНТ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1 Становлення радянської практики навчання іноземних студентів

12 лютого 1962 року в Москві відбулася чергова всесоюзна нарада представників міністерств та відомств, а також ректорів та проректорів вищих навчальних закладів, впродовж якої обговорювалися питання, що стосувалися навчання іноземців у Радянському Союзі. Першим доповідачем був заступник Міністра вищої та середньої спеціальної освіти СРСР Михайло Прокоф'єв. У своїй доповіді заступник обґрунтував важливість навчання іноземців в Радянському Союзі: "(...) Радянський Союз всіляко допомагав і допомагає братнім народам соціалістичних країн і народам слаборозвинених держав у розвитку культури, науки і освіти, у підготовці прогресивних кадрів (...)".³⁰ Ці слова насправді відображали офіційну радянську позицію й подібні наративи регулярно висловлювалися на різноманітних нарадах, як це видно на прикладі вищезгаданої доповіді Ю. Даденкова. Попри те, формулювання М. Прокоф'єва демонструє важливий аспект — проведення чіткої межі у ставленні до різних держав. Країни соціалістичного табору окреслюються як "братні народи", що відтворювало усталену концепцію "дружби народів". Натомість щодо країн Африки, Азії та Латинської Америки заступник використовує термін "слаборозвинені країни". Таке формулювання підкреслювало уявлення про нерівність між СРСР та цими країнами, репрезентуючи останніх як таких, що потребували зовнішньої допомоги на шляху свого розвитку.

Це розмежування проявляється і в категоризації іноземних студентів, яку пропонує М. Прокоф'єв у своїй доповіді. Він поділяє студентів на три групи, кожна з яких має окреме функціональне та ідеологічне навантаження. До першої групи належать студенти та аспіранти із країн соціалістичного табору. Продовжуючи наратив про братні народи, він розглядає відправлення на навчання до СРСР студентів з цих країн як "отримання знань від старшого брата".³¹ Іншими чинниками ставало також здобуття досвіду для будівництва комунізму та практика життя в "радянській сім'ї". Другу групу складала іноземна молодь з країн, "що стали на шлях самостійного розвитку і незалежних країн". Цікаво, як залежно від необхідного контексту змінюється саме формулювання. Прокоф'єв зазначає, що ці країни не мали розвиненої системи навчання та потребували національних кадрів для розвитку науки і культури, а також допомоги у сприянні боротьбі за повну незалежність. Відповідно, студенти з країн Африки, Азії та Латинської Америки приїжджали до Радянського Союзу не лише для здобуття освіти, а й задля "отримання виховання у дусі прогресивних демократичних традицій". Третя група — найбільш маргінальна — іноземці з "капіталістичних країн", які приїздили переважно в рамках академічних обмінів. Як зазначає Прокоф'єв, вони направлялися в радянські заклади освіти, щоб "підвищити

³⁰(...) Советский Союз всемерно помогал и помогает братских народам социалистических стран и народам слаборазвитых государств в развитии культуры, науки и образования, в подготовке прогрессивных кадров национальной интеллигенции," Красовицкая, "Возвратитесь домой друзьями СССР...", 291.

³¹ Красовицкая, "Возвратитесь домой друзьями СССР...", 290-1.

свою кваліфікацію в кращих радянських колективах і подивитися, що робиться в Радянському Союзі".³²

Ці міркування М. Прокоф'єва свідчать, що радянське керівництво не розглядало іноземних студентів як єдину категорію, а радше розмежовувало їх залежно від країни походження та політичного значення відповідних держав для СРСР. Насправді така класифікація демонструє, що навчання іноземної молоді в радянських вишах було не лише освітньою практикою, а й важливою складовою ширшої системи міжнародної політики Радянського Союзу. У цьому підрозділі я простежую, яку роль відігравала освіта в реалізації зовнішньополітичних завдань Радянського Союзу.

Хоча система навчання, яку описує Прокоф'єв, почала формуватися в другій половині XX століття, перші іноземні студенти прибували на навчання до Радянського Союзу ще у 1920-х рр. Ця практика була пов'язана з ширшим контекстом пролетарського інтернаціоналізму, основна ідея якого — наближення світової революції. Радянське керівництво вважало, що майбутнє радянської держави значною мірою залежало від поширення революційних рухів у Європі та в її колоніях.³³ Одним зі способів сприяння цьому була військова та ідеологічна підготовка майбутніх революціонерів в університетах СРСР.³⁴

З цією метою було засновано спеціальні заклади освіти: Комуністичний університет трудящих Сходу (1921), Комуністичний університет національних меншин Заходу (1921), Комуністичний університет трудящих Китаю (1925) та Міжнародна ленінська школа (1926). У них навчалися студенти з країн Європи, Африки, Азії та Латинської Америки.³⁵ Більшість цих установ розміщувалася в Москві, однак їхні філії були відкриті також у містах Середньої Азії, Закавказзя та Забайкалля.³⁶ З 1922 року іноземні студенти навчалися й в Українській РСР, зокрема у Комуністичному університеті імені Артема в м. Харкові.³⁷ Оскільки головною метою цих закладів була підготовка комуністичних кадрів з-поміж іноземної молоді для революційних рухів за кордоном, навчальні програми були зосереджені насамперед на вивченні дисциплін з основ ленінізму, історії революційного руху, політичної економії, військової справи тощо.³⁸

Однак, наприкінці 1920-х - на початку 1930-х рр. радянське керівництво поступово відійшло від очікувань швидкої світової революції та дедалі більше концентрувалося на внутрішньому зміцненні держави. Зміна зовнішньополітичних пріоритетів у поєднанні з початком масових політичних репресій призвела до згортання системи підготовки іноземних революційних кадрів. До середини 1930-х років більшість спеціалізованих навчальних закладів було закрито, а чисельність іноземних студентів різко скоротилася: частина була відправлена додому, деякі

³² Красовицкая, "Возвратить домой друзьями СССР...", 290-1.

³³ Jon Jacobson, *When the Soviet Union Entered World Politics* (Berkeley: University of California Press, 1994), 13.

³⁴ Muhonen, "'Good Friends' for the Soviet Union," 26.

³⁵ James Mark et al., *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization* (Oxford: Oxford University Press, 2022), 41-5.

³⁶ В'ячеслав Хрипун, "Иностранные студенты в вузах Ленинграда в 1950-е — середине 1960-х годов," *Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета*, no. 14 (2013): 281.

³⁷ Тетяна Шмоніна та Юрій Бойчук, *Теоретико-методичні аспекти природничо-наукової підготовки іноземних студентів на підготовчих факультетах* (Харків: ХНПУ, 2013), 9.

³⁸ Хрипун, "Иностранные студенты," 281.

знали репресій, а хтось виїхав за власним бажанням.³⁹ Унаслідок цього практика навчання іноземних студентів фактично занепала й протягом наступного десятиліття не відігравала помітної ролі у радянській політиці. Лише після завершення Другої світової війни, під впливом нових зовнішньополітичних обставин, відбувається перегляд та трансформація системи навчання іноземних студентів.

У пізньосталінський період зовнішня політика Радянського Союзу характеризувалася ізоляціоністськими тенденціями та післявоєнною ксенофобією. Радянське керівництво інтерпретувало міжнародні відносини крізь призму поділу світу на два протилежні табори — "соціалістичний" і "капіталістичний".⁴⁰ У межах цієї логіки соціалістичні держави розглядалися як союзники СРСР, тоді як країни, що розвивалися за капіталістичною моделлю, сприймалися як потенційно ворожі та такі, що становлять загрозу радянській державі. Відповідно, міжнародні контакти й співпраця розвивалися переважно з тими державами та політичними силами, які підтримували радянську модель суспільного розвитку.⁴¹ Особливе місце серед них посідали "країни народної демократії".

Доклавши зусиль до становлення радянських сателітів у Східній Європі та міцно прив'язуючи регіон до економічних інтересів СРСР, радянське керівництво прагнуло поширювати серед держав соціалістичного табору навички та ідеологічні переконання, необхідні на шляху до комунізму.⁴² Освіта розглядалася як один із неопосередкованих механізмів для реалізації цієї мети. Однак, на відміну від 1920-1930-х років, її основним завданням тепер ставала не підготовка майбутніх революціонерів, а висококваліфікованих фахівців, ознайомлених з радянською ідеологією, політичними методами та технічними знаннями, які після повернення до своїх країн мали сприяти побудові соціалізму вдома. З цією метою з 1946 року з країн соціалістичного табору на навчання до СРСР запрошували студентів, які були представниками комуністичної молоді своєї країни.⁴³ Хоча під час навчання цих студентів значна увага приділялася суспільно-політичним дисциплінам, визначальне місце посідало також вивчення фахових дисциплін та оволодіння необхідними практичними навичками для роботи відповідно до обраної спеціальності.

Ще однією метою освітньої програми ставало зближення СРСР із його новими сателітними державами або ж, іншими словами, створення транснаціональної соціалістичної спільноти друзів.⁴⁴ Взаємодія радянських студентів та молоді з соціалістичних країн розглядалася як важливий елемент цього зближення. Відповідно тепер, на противагу старій системі, іноземні студенти навчалися в радянських закладах вищої освіти у групах разом з радянськими студентами. Повсякденна комунікація між молодими комуністами з усього блоку мала сприяти встановленню комуністичного братерства між державами.⁴⁵

³⁹ Andrew Christopher and Vasili Mitrokhin, *The World Was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World* (New York: Basic Books, 2005), 31-3.

⁴⁰ Christopher and Mitrokhin, *The World Was Going Our Way*, 31-3.

⁴¹ Tobias Rupprecht, *Soviet Internationalism after Stalin: Interaction and Exchange between the USSR and Latin America during the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 1-5.

⁴² Tromly, "Brother or 'Other'?", 80-1.

⁴³ Applebaum, "Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia," 51.

⁴⁴ Applebaum, "Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia," 52-3.

⁴⁵ Tromly, "Brother or 'Other'?", 80-102.

Перешкодою на шляху до втілення цього задуму ставала сама суперечність наративу про "дружбу народів". Як можна спостерігати з доповіді М. Прокоф'єва, ці друзі/брати не були рівними між собою: Радянський Союз поставав як "старший брат", переймати досвід якого мали студенти з країн соціалістичного табору. Подібні шовіністичні уявлення віддзеркалювалися у сприйнятті іноземців радянськими студентами. Хоча університетська адміністрація заохочувала радянських студентів приймати іноземну молодь з країн Східного блоку як членів спільної родини соціалістичних націй, не всі поділяли ці погляди, заявляючи про свою перевагу над східноєвропейськими "друзями".⁴⁶ Частково вплив на це мали кампанії у мистецтві та науці, що були спрямовані на викорінення "західного впливу", який часто пов'язувався також з країнами Східного блоку, внаслідок їхньої взаємодії з країнами Західної Європи впродовж минулих років.⁴⁷ Частина радянських студентів переймала подібні уявлення та ізолювалася від студентів з цих країн, сприймаючи їх як "інших". Це негативно впливало на формування дружніх відносин між радянськими студентами та іноземною молоддю з соціалістичних країн.

З іншого боку, студенти соціалістичного табору самі виступали ініціаторами відокремлення. Іноземна молодь з "країн народної демократії", що прибували на навчання до радянських вишів, мала високі очікування щодо стандартів життя в СРСР, які часом не справджувалися. Причиною такого розриву сподівань та реальності була відмінна картина між життям у Радянському Союзі, яке висвітлювали в пресі, про яке розповідали на телебаченні тощо, і фактичністю, з якою іноземна молодь зустрілася після прибуття до СРСР. Піддаючи сумніву наратив про вищість Радянського Союзу, іноземні студенти замислювалися над доцільністю навчання в "старшого брата".

Такі вияви можна спостерігати протягом наступних років навчання студентів з соціалістичних країн у радянських закладах вищої освіти. Зокрема, болгарських та німецьких студентів, що навчалися в Харкові, дивувала відсутність базових товарів у деяких магазинах УРСР та наявність постійних черг в крамницях.⁴⁸ Німецький студент 2-го курсу Харківського політехнічного інституту Гергард відзначає, що "*всі новоприбулі студенти з Німеччини ужаснулися, побачивши ці явища*".⁴⁹ "*Вони зараз відчують себе обманеними й деякі жаліють, що вони приїхали на навчання до радянських вишів*", - підкреслює Гергард. Як і в їхніх попередників, такі фактори викликали сумнів щодо переваги радянської системи та образу СРСР як "старшого брата". Попри це, тенденції взаємин у сфері освіти між Радянським Союзом та Східним блоком, що почали формуватися в післявоєнний період та були обумовлені радянським наративом про "дружбу народів", продовжували функціонувати у подальші роки (навіть з новою хвилею змін після смерті Сталіна; це можна спостерігати з промови Прокоф'єва).

Амбівалентність, яка існувала в післявоєнний період — поєднання відкритості та підозри — стримувала подальше розширення освітніх контактів: навчання в Радянському Союзі було зарезервовано за молодими комуністами з соціалістичних

⁴⁶ Applebaum, "Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia," 50-81.

⁴⁷ Applebaum, "Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia," 50-81

⁴⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 1 ос.1, сп. 1087, ар. 111-4.

⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 1 ос.1, сп. 1087, ар. 111-4.

країн Європи та Азії. Після смерті Йосипа Сталіна в 1953 р. та з приходом до влади Микити Хрущова міжнародна освітня політика зазнає чергової трансформації. Переломним моментом стає XX з'їзд КПРС у 1956 р. У своїй доповіді М. Хрущов зазначив, що настав час перетворити соціалізм на глобальну систему та заявив про пробудження колоніальних народів й національно-визвольних рухів.⁵⁰

У цьому контексті особливого значення набувають країни Африки, Азії та Латинської Америки. У країнах Африки та частини країн Азії в цей період активно тривав процес деколонізації, що відкривало можливості для розширення радянського впливу та встановлення дипломатичних стосунків з новими незалежними державами. Водночас потенційними союзниками у боротьбі проти імперіалізму, разом з африканськими та азійськими державами, стали й країни Латинської Америки, у результаті чого налагодження міждержавних відносин з останніми набуває не менш важливого значення у радянській зовнішній політиці.

Одним із важливих засобів досягнення поставленої цілі ставало заохочення іноземних студентів отримати вищу освіту в СРСР. За допомогою освіти радянська влада мала надію просунути нову еліту, члени якої, після повернення до своєї батьківщини, мали стати ідеологічними провідниками, активістами в політичних організаціях та adeptами соціалістичних ідей, сприяючи трансформації держави. Такий підхід значною мірою відтворював модель, апробовану щодо країн народної демократії у середині 1940-х років. Варто зауважити, що описана вище ідея про взаємини з країнами Африки, Азії та Латинської Америки була доповнена наративом про безкорисливу допомогу Радянського Союзу "країнам, що розвиваються" й передбачала вдячність останніх.

Хоча перші освітні контакти з "країнами, що розвиваються" розпочалися ще в 1958-му році, а в 1959-му році на навчання до Радянського Союзу прибули іноземні студенти з цих країн, символом встановлення контактів з цими державами став Університет дружби народів (відкриття - 1960 р.), який був спеціально заснований для здобуття вищої освіти студентами з Азії, Африки та Латинської Америки.⁵¹

Відповідно, у другій половині 1950-х — на початку 1960-х років відбувається розширення географії освітньої політики СРСР. Така тенденція була безпосередньо пов'язана з контекстом Холодної війни й протистоянням між США та Радянським Союзом. Обидві держави розглядали освіту як інструмент для розширення своєї сфери впливу. Перші свідчення цього проявилися ще в 1946-му р., коли, після запровадження практики навчання студентів соціалістичних країн у Радянському союзі, США запустили програму "Фулбрайта", яка мала сприяти "поширенню міжнародної доброї волі через обміни студентів та підвищенню взаєморозуміння між народами США та народами інших країн".⁵² До початку 1950-х років освітні обміни стали наріжним каменем як радянських, так і американських зусиль з консолідації своїх відповідних сфер ідеологічного впливу в умовах Холодної війни. Після XX

⁵⁰ Rupprecht, *Soviet Internationalism after Stalin*, 22-3.

⁵¹ Constantin Katsakioris, "The Lumumba University in Moscow: Higher Education for a Soviet–Third World Alliance, 1960–91," *Journal of Global History* 14, no. 2 (2019); Nathaniel G. Vitzthum, "Cooperation and Control at the Micro Level of Soviet Internationalism: Moscow's Lumumba University, 1960–1970," *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 30, no. 3 (2022).

⁵² Applebaum, *Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia*, 52-3.

з'їзду КПРС і проголошення прагнення мирного співіснування, стосунки СРСР та США починають покращуватися: як і з низкою інших країн Європи, між урядами були підписані договори про освітні обміни. Втім, не відкидаючи мету використання освіти як "м'якої сили" для розширення власного впливу - тобто, *de facto* зберігаючи освіту як інструмент в міжнародній політиці обох держав.

Отже, практика навчання іноземних студентів у Радянському Союзі була важливим інструментом радянського інтернаціоналізму та будувannya дипломатичних відносин з іноземними країнами. Відповідно вона формувалася під безпосереднім впливом радянських зовнішньополітичних пріоритетів. Якщо у 1920-х рр. запрошення іноземної молоді було пов'язане із завданням поширення світової революції та підготовкою майбутніх революційних кадрів, то після Другої світової війни ця система набула нового значення. Освіта іноземних студентів у Радянському Союзі стала інструментом підготовки лояльних до СРСР фахівців, які мали сприяти поширенню соціалістичних ідей у власних країнах та зміцненню радянського впливу за кордоном.

Водночас характер дипломатичних відносин Радянського Союзу з іноземними країнами впливав на те, як радянська влада обґрунтовувала завдання запрошення іноземних студентів на навчання до радянських закладів вищої освіти. Студентів з соціалістичних країн трактували як представників "братніх народів", яким радянська влада допомагала підготувати фахівців як "старший брат". Натомість молодь з країн Азії, Африки та Латинської Америки розглядалася через призму "місіонізму" - допомоги "країнам, що розвиваються", втім винятково в контексті змагання за вплив на міжнародній арені. Подібне розмежування між цими країнами та її студентами відображається й у відмінності умов, закріплених у міждержавних договорах про співпрацю у сфері освіти, що ставали підставою для направлення студентів до Радянського Союзу.

1.2 Механізми направлення іноземних студентів на навчання до Радянського Союзу

13 вересня 1963 року до Києва з Республіки Верхньої Вольти прибув Бамбара Локоре Жозеф. Студент згадує, що зацікавився життям у Радянському Союзі ще у 1959 році, коли через Радянський комітет солідарності з країнами Африки та Азії (РКСКАА) почав отримувати газету "Московські новини" та журнал "Культура і життя".⁵³ Жозеф не знав російської мови, однак ці видання в той час виходили також і французькою мовою. Поширення радянської преси іноземними мовами за кордоном було одним з інструментів радянської культурної дипломатії.⁵⁴ Подібні видання висвітлювали аспекти повсякденного радянського суспільства, історію Радянського

⁵³ *Мы всегда будем друзьями*, 27-8.

⁵⁴ *Студенты-политехники*, 33-5.

Союзу, його культуру, досягнення у сфері науки, що мало сприяти популяризації радянської моделі розвитку та формування позитивного образу СРСР в очах іноземної аудиторії.

Знайомство з радянською пресою справило значне враження на Жозефа та викликало в нього бажання навчатися в СРСР. Це стало реальністю у серпні 1963 р., коли студент отримав лист від Генерального секретаря РКСКАА. Останній запрошував Жозефа до радянського посольства у Республіці Малі для оформлення стипендії на навчання в радянських закладах вищої освіти. Примітно, що на той момент дипломатичні відносини між Радянським Союзом та Верхньою Вольтою ще не були налагоджені, натомість радянсько-малійські міждержавні зв'язки, зокрема й у сфері освіти, активно розвивалися.⁵⁵ Саме ці фактори, ймовірно, посприяли тому, що Жозефа викликали до найближчого радянського посольства, яке знаходилося в Бамако. Звідти з кількома пересадками в Дакарі, Рабаті, Цюриху, Празі та Москві Жозеф нарешті приїхав до Києва, де й розпочав навчання.

Зовсім інший досвід мав Євгеніуш Турік з Польської Народної Республіки. Вивчення російської мови Євгеніуш розпочав ще в школі, окрім того, він читав радянські журнали, книги, дивився фільми "наскільки дозволяло знання мови". У 1966 році польський студент отримав направлення на навчання в Київському політехнічному інституті. Разом з іншими студентами з ПНР, які також направлялися здобути освіту в радянських закладах вищої освіти, вони вирушили потягом до Києва.⁵⁶

Ці історії цінні тим, що вони розкривають специфіку системи отримання стипендій іноземною молоддю для навчання в Радянському Союзі. З першого погляду може видатися, що досвіди студентів доволі подібні: обидва цікавилися Радянським Союзом, знайомилися з його історією, культурою, повсякденням через пресу й, зрештою, у 1960-х рр. здобували освіту в київських вищих навчальних закладах. Однак шлях, який привів їх до Києва, суттєво відрізнявся.

Євгеніуш Турік прибув до СРСР у межах багаторічної радянсько-польської співпраці у сфері освіти, яка розпочалася ще у середині 1940-х рр. У другій половині 1960-х рр. цей механізм функціонував уже два десятиліття та мав добре налагоджену систему академічних обмінів, відбору кандидатів та їхнього розподілу між радянськими закладами вищої освіти. Відповідно Є. Турік заздалегідь знав місце навчання, а сам процес прибуття до Києва був частиною усталеної процедури організації навчання іноземних студентів. Важливу роль відіграли не тільки тривалий досвід радянсько-польської освітньої співпраці, а й політична та географічна близькість ПНР і СРСР, що істотно полегшувало організацію процесу та переміщення молоді між двома країнами.

Поза тим, історія Жозефа відображала цілком іншу модель залучення іноземної молоді для здобуття освіти в радянських вишах. На момент його приїзду дипломатичні відносини між Радянським Союзом та Республікою Верхньої Вольти ще

⁵⁵ Договори про співпрацю між Республікою Верхньої Вольти та Радянським Союзом були укладені у 1967 році. Odd Arne Westad, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005). Детальніше про радянсько-малійські відносини: Alessandro Iandolo, *Arrested Development: The Soviet Union in Ghana, Guinea, and Mali, 1955–1968* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2022).

⁵⁶ *Студенты-политехники*, 33-5.

не були встановлені, тому отримання стипендії стало можливим завдяки діяльності громадської організації, а розв'язання організаційних питань здійснювалося через радянські дипломатичні представництва в третіх країнах. На відміну від Євгеніуша, який прибув до Києва у межах організованого студентського направлення, Жозеф отримав лише кошти на дорогу до СРСР й був змушений самотійно подолати тривалий маршрут із численними пересадками. Окрім того, він не мав інформації про конкретне місце свого навчання й лише після прибуття до Москви дізнався, що буде направлений до Києва.

Відмінності між цими двома випадками порушують ширше питання про те, як саме функціонувала радянська система надання стипендій іноземній молоді. Які канали використовувалися для направлення студентів на навчання? Чи відрізнялися умови стипендій залежно від механізму їх надання? І чи впливали ці фактори безпосередньо на досвід іноземних студентів?

Основним механізмом отримання іноземною молоддю можливості навчатися в радянських вишах ставали договори про співпрацю між СРСР та іноземними державами. Подібні міждержавні угоди уклалися внаслідок окремих домовленостей представників іноземних та радянських урядів. Відповідно, зміст та умови договорів часом дещо різнилися.

Зокрема, з країнами соціалістичного табору підписувалися договори про культурну співпрацю або безпосередньо про навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах Радянського Союзу. Хоча іноземна молодь з цих країн навчалася у СРСР ще з 1945 р., однак міждержавні угоди було укладено тільки після кількох років існування самої практики. Початково, кількість студентів, які направлялися в Радянський Союз, та спеціальності, на яких вони мали навчатися, визначалися відповідно до потреб дружніх країн. Така практика призводила до дезорганізації в системі, виникали проблеми з розподілом студентів: іноземців направляли до різноманітних вишів, не враховуючи особливостей мови викладання, можливостей вищих навчальних закладів, рівня підготовки іноземних студентів та знання російської мови. Зважаючи на ці обставини, було прийнято рішення про підписання договорів, які б регулювали цей процес. Так, корейсько-радянський договір (1948) визначав щорічну квоту для навчання в СРСР молоді з Північної Кореї: 120 місць для студентів і 20 - для аспірантів.⁵⁷

Така система також не була досконалою: зважаючи на збільшення попиту на навчання серед іноземців, угоди потребували постійного перегляду та уточнення. Відповідно договори з низкою соціалістичних держав, які були укладені в 1952 р., передбачали, що кількість студентів, яких планувалося направити на навчання до СРСР, мала щороку погоджуватися між радянськими міністерствами та міністерствами вищої освіти країн-партнерів не менше ніж за чотири місяці до початку навчального року.⁵⁸ Окрім того, сторона, що направляла студентів, була зобов'язана завчасно надати інформацію про спеціальності, які іноземці бажали

⁵⁷ Жанна Сон, "Интернациональная помощь СССР Северной Кореи в области образования (1946–1948)," *Историческая и социально-образовательная мысль* 9, no. 1-2 (2017): 66.

⁵⁸ Хрипун, "Иностранные студенты в вузах Ленинграда," 281.

вивчати, ступень навчання, рівень підготовки та академічну успішність.⁵⁹ На практиці ці вимоги виконувалися не завжди. Так, у 1957 році, Мінвуз СРСР скаржився, що списки на іноземних студентів з МНР, КНР, КНДР, ДРВ не було направлено.⁶⁰ Це негативно вплинуло на навчальний процес, оскільки міністерство не мало можливості своєчасно сформувати навчальні групи. Попри подібні труднощі, загальний механізм співпраці залишався незмінним: положення про щорічне погодження кількості студентів регулярно відтворювалося у договорах, укладених у наступні роки. Цей критерій відрізняв договори з країнами соціалістичного табору від подібних з іншими урядами іноземних держав.

З країнами Африки, Азії, Латинської Америки, Західної Європи, США та Канади не укладалися окремі договори про навчання студентів у Радянському Союзі – натомість функціонували угоди про наукову-технічну та культурну співпрацю. Вони зазвичай поновлювалися кожні два, а в окремих випадках — кожні п'ять років.⁶¹ Ці договори виходили за межі освітніх угод та містили домовленості про ширшу співпрацю в науковій та культурній сфері: направлення радянських викладачів та консультантів у закордонні навчальні заклади, обмін технічною документацією та науковою інформацією, спільне будівництво освітніх та дослідницьких центрів тощо.⁶² Одним з пунктів такого договору було також направлення іноземних студентів на навчання до Радянського Союзу.

Подібно, як і в договорах з соціалістичними країнами, вони містили додаткову інформацію про умови й терміни навчання, а також відомості про кількість стипендій, які виділяли молоді окремих країн для здобуття освіти в радянських закладах освіти. Втім, ця квота не була сталою і могла коригуватися залежно від запитів представників іноземних держав. Наприклад, у 1960 р. для студентів з Конго було виділено 100 таких стипендій, а для студентів з Гани – 50.⁶³ Уряд останньої пізніше звернувся з проханням збільшити кількість стипендій для ганських студентів. Оскільки до початку навчання залишався тиждень і місця в гуртожитках були вже розподілені, Міністерство ВССО СРСР повинно було відмовити ганському уряду. Однак, представники міністерства пообіцяли переглянути квоту для студентів з Гани на наступний рік. Цей приклад демонструє, що система радянських міждержавних угод була доволі гнучкою, намагаючись враховувати інтереси кожної зі сторін.

Окремим питанням, що підіймалося в угодах, були стипендії. У 1950-х рр. розмір стипендії іноземним студентам визначався через окремі домовленості між сторонами. Зважаючи на цей фактор, стипендії студентів з різних країн різнилися. Наприклад, студенти з країн соцтабору отримували 500 рублів на місяць, водночас студенти з Бірми та Індонезії отримували 680.⁶⁴ Наявність різних розмірів стипендії викликала невдоволення серед частини іноземних студентів. Щоб уникнути конфліктів й негативних реакцій, радянська влада уніфікувала розмір стипендії, яка

⁵⁹ Красовицкая, *"Возвратить домой друзьями СССР..."*, 66-77.

⁶⁰ Красовицкая, *"Возвратить домой друзьями СССР..."*, 55-6.

⁶¹ Bilibin, *Foreign Students in the USSR*, 20-24.

⁶² Bilibin, *Foreign Students in the USSR*, 20-24.

⁶³ Красовицкая, *"Возвратить домой друзьями СССР..."*, 102, 158.

⁶⁴ Красовицкая, *"Возвратить домой друзьями СССР..."*, 43-4.

становила 600 рублів на місяць для студентів та 900 — для аспірантів.⁶⁵ Після проведення грошової реформи у 1961 р. ця сума становила 60 та 90 рублів відповідно. Ці суми були значно вищими, ніж стипендії радянських студентів. Зокрема, у 1960-х рр. студенти 1-го – 4-го курсів отримували стипендію у розмірі 28 рублів, 5-го – 6-го курсів – 33 рублі.⁶⁶ Студенти-відмінники отримували підвищену стипендію, яка становила 40 рублів.

Контраст між матеріальним становищем іноземних і радянських студентів не залишався поза увагою самих іноземців. Так, студент з Куби дивувався, чому радянські студенти отримують настільки низьку стипендію, що вони повинні голодувати.⁶⁷ Ці обставини спонукали його замислитися не тільки над причинами такої нерівності, а й над ефективністю соціальної політики СРСР та спроможністю радянської держави забезпечити належний рівень життя власних громадян.

З іншого боку, привілейоване матеріальне становище іноземних студентів часом викликало негативне ставлення радянського суспільства до іноземців та інколи призводила навіть до відкритих конфліктів й насильства (про що буде детальніше описано в третьому розділі). Таким чином, високі стипендії були покликані забезпечити іноземним студентам комфортні умови перебування у СРСР та сприяти формуванню позитивного образу Радянського Союзу. Однак на практиці ця політика мала суперечливі наслідки, створюючи напругу між радянськими та іноземними студентами та викликаючи сумніви в останніх щодо переваг радянської системи.

Міждержавні договори регулювали також фінансові аспекти перебування іноземних студентів у Радянському Союзі. Зокрема, радянська сторона брала на себе витрати на виробничу практику, поїздки всередині країни, що були пов'язані з навчальною програмою або передбачалися програмою проведення канікул. Крім того, іноземним студентам безкоштовно надавалися медичне обслуговування, проживання в гуртожитках та харчування в їдальнях. Якщо ці положення були характерними для всіх міждержавних договорів, то питання фінансування самого навчання залежало від країни походження студентів.

Відповідно до договорів 1952 р. з країнами соціалістичного табору, уряди цих держав повинні були компенсувати витрати на виплату стипендій, а також 40-50% суми за навчання, залежно від країни.⁶⁸ Однак, складно встановити, наскільки послідовно виконувалося це положення. Дослідниця Жанна Сон вказує, що окрім МНР, решта іноземних урядів не повертали витрати, передбачені договорами.⁶⁹ Це твердження можна поставити під сумнів. Матеріали радянсько-польських переговорів 1956 р. щодо повернення коштів, свідчать, що польська сторона також частково виплачувала передбачені витрати, хоча й радянське керівництво вважало їх недостатніми. Цю проблему вдалося частково розв'язати після укладення в 1956-1958 рр. нових угод з соціалістичними країнами, які вже передбачали взаємний обмін

⁶⁵ Красовицкая, *"Возвратить домой друзьями СССР..."*, 43-4.

⁶⁶ Анна Ебель та Оксана Панчук, "Побут та дозвілля студентів Київського університету у 1960-х – середині 1970-х років", *Етнічна історія народів Європи*, no. 39 (2013): 126-7.

⁶⁷ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 22, ар. 30.

⁶⁸ Красовицкая, *"Возвратить домой друзьями СССР..."*, 66-77.

⁶⁹ Сон, *"Интернациональная помощь СССР"*, 67.

студентами між СРСР та країнами соцтабору. За таких умов витрати на підготовку фахівців фактично компенсувалися через двосторонній характер освітніх обмінів.

Натомість договори з країнами Африки, Азії та Латинської Америки передбачали безкоштовне навчання. Уряди цих держав зобов'язувалися оплачувати тільки дорогу для студентів. Втім, частина іноземних держав активно вдавалася до маніпуляцій задля уникнення виконання цієї умови. Показовим є випадок із Сомалі, коли представники уряду заявили про неможливість направлення 50-ти студентів до Радянського Союзу через брак державних коштів для оплати транспортних витрат. Радянська сторона, апелюючи до умов договору, відмовилася брати на себе ці витрати. У відповідь уряд Сомалі заявив, що скерує студентів на навчання в інші країни, оскільки вони фінансують проїзд.⁷⁰ Не бажаючи останнього, радянська сторона погодилася профінансувати транспортні витрати сомалійським студентам.

Випадок із Сомалі демонструє, що навчання іноземних студентів в Радянському Союзі було тісно пов'язано з контекстом Холодної війни та змагання за вплив на міжнародній арені, зокрема у країнах Азії, Африки та Латинської Америки. Сомалійський уряд усвідомлював зацікавленість радянського керівництва в навчанні сомалійських студентів в СРСР, а не в інших країнах, і використовував цю обставину як інструмент тиску на радянську владу. Таким чином, формальні умови договору та значні фінансові витрати для радянської влади виявилися менш важливими за політичні інтереси.

Попередня відмова радянської влади відшкодувати витрати на проїзд була обумовлена також значними інвестиціями в освіту іноземних студентів у Радянському Союзі. Відповідно до довідки про вартість навчання іноземних студентів та аспірантів, річні витрати на одного студента становили 13310 рублів.⁷¹ До цієї суми входили стипендія, вартість навчання, адміністративно-господарські витрати, оплата праці викладачів, додаткові витрати (на лікування, екіпірування). Оскільки ці розрахунки були здійснені до грошової реформи 1961 р., у перерахунку на новий курс і з урахуванням стипендії 60 рублів, ця сума сягала близько 1355 рублів на рік, або 135 рублів на місяць. Для порівняння, середньомісячна заробітна плата у Радянському Союзі у цей період становила близько 80 рублів.⁷² Таким чином, навчання одного іноземного студента обходилося радянській владі майже вдвічі дорожче, ніж середньомісячний заробіток пересічного радянського працівника.

Не дивно, що радянська влада, прагнучи мінімізувати додаткові витрати у майбутньому, встановлювала критерії відбору кандидатів для відправлення на навчання у СРСР. Окрім завершеної вищої освіти, повинен був враховуватися також стан здоров'я кандидатів. Втім, часто на етапі відбору відбувався розрив між нормативними вимогами та їх реалізацією на практиці. У 1961 р. у міській студентській поліклініці був проведений медогляд всіх іноземних студентів, що прибули на підготовчий факультет КДУ. У результаті було виявлено низку захворювань серед іноземної молоді: частина єменців хворіла на шистосомоз, двоє

⁷⁰ Красовицкая, *"Возвратить домой друзьями СССР..."*, 366-367.

⁷¹ Сон, *"Интернациональная помощь СССР"*, 67 (табличка).

⁷² Анна Ебель та Оксана Панчук, *"Побут та дозволя студентів Київського університету у 1960-х – середині 1970-х років"*, *Етнічна історія народів Європи*, no. 39 (2013): 126-7.

студентів з Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР) мали венеричні захворювання, студенту з Гани діагностували тяжку форму запалення легень, а студенту з Того - апендицит. Окремі студенти також мали хрип, ангіну чи розлади травної системи.⁷³ Оскільки міждержавні договори гарантували іноземним студентам безоплатне медичне обслуговування, усіх хворих направили на лікування до медичних закладів: трьох студентів з Ємену — у Московський медичний інститут, решту розмістили у місцевих лікарнях або направили на оздоровлення до санаторіїв.

Такі випадки були характерні не тільки на етапі прибуття — багато студентів також хворіло вже під час навчання в Києві. Це негативно впливало на процес навчання та академічну успішність: студенти пропускали частину занять, іспитів, через що змушені були пізніше наздоганяти програму. Для деяких студентів через необхідність тривалого лікування це ставало неможливим, тож вони брали академічні відпустки. Наприклад, студентка 2 курсу КПІ захворіла на туберкульоз і з 12-го вересня до 24-го грудня 1967 р. перебувала на лікуванні, пропустивши цілий семестр. Однак, цього терміну лікування виявилось недостатньо й студентці надали академічну відпустку.⁷⁴ Після цього у вересні 1968 р., вона повторно проходила навчання на 2-му курсі.

Подібні ситуації вимагали значних фінансових та організаційних ресурсів на лікування, а також повторне навчання студентів. У зв'язку з цим Міністерство ВССО СРСР розглядало можливість створення пунктів медичних оглядів у країнах походження студентів, куди б залучали радянських медичних представників.⁷⁵ Водночас реалізація цієї ініціативи ускладнювалася необхідністю міжнародних узгоджень, облаштування самих пунктів, підбору та направлення кваліфікованого персоналу. Тому протягом років ця практика залишалася не втіленою, а у вищі навчальні заклади продовжували направляти хворих студентів.

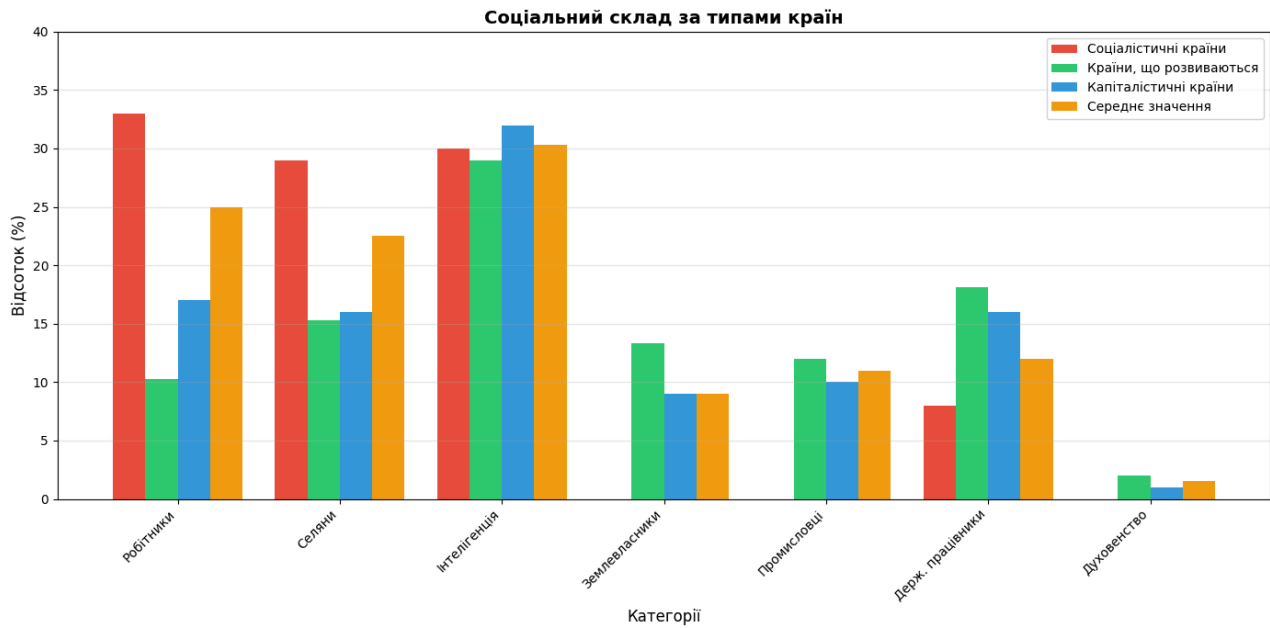
Намагаючись забезпечити виправдання цих витрат, радянське керівництво прагнуло обирати іноземну молодь, яка, на його думку, була здатна реалізувати покладену на неї місію. Через систему освіти радянський уряд прагнув налагодити контакти з робітниками та лідерами місцевих політичних рухів, тож очікувалося, що при відборі пріоритет надаватимуть молоді з нижчих соціальних класів.⁷⁶ Однак, як можна спостерігати зі статистики соціального походження іноземних студентів у вищих навчальних закладах Києва, на практиці не завжди дотримувалися цього критерію (див. Графік 1). Так, у випадку студентів з соціалістичних країн стипендії практично рівноцінно були розподілені між представниками селян, робітників та інтелігенції. Натомість серед молоді з "країн, що розвиваються" очевидна перевага надавалася представникам місцевої еліти, а також державним службовцям і чиновникам.

⁷³ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 33, ар. 57-8.

⁷⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 778, ар. 18.

⁷⁵ Красовицкая, "Возвратить домой друзьями СССР...", 271.

⁷⁶ Rupprecht, T. (2015). *Soviet internationalism after Stalin: Interaction and exchange between the USSR and Latin America during the Cold War*, 200-2.

Графік 1 Соціальне походження іноземних студентів, що навчалися у вищих навчальних закладах УРСР у (у відсотках), (див. Додаток 2).⁷⁷

Така тенденція значною мірою була пов'язана з важелями впливу сторін при відборі студентів. Хоча на нього студентів могли впливати місцеві громадські організації, комуністичні партії, представники радянських посольств, втім вирішальну роль здебільшого відігравали уряди іноземних держав. Вони також прагнули використовувати систему міжнародної освіти для реалізації власних політичних інтересів. Це можна спостерігати на прикладі державного керівництва Кенії, яке використовувало радянські стипендії як інструмент формування власних політичних мереж і підготовки прихильників.⁷⁸ Відповідно, доступ до навчання за кордоном часто залежав від політичних інтересів державної влади.

Задля уникнення інституційних обмежень під час відбору та затвердження бажаних кандидатур радянська влада активно використовувала стипендії громадських організацій. Міждержавні угоди були не єдиним механізмом направлення іноземних студентів на навчання у Радянський Союз. Частина стипендій для іноземних студентів видавалася через міжнародні організації, зокрема ЮНЕСКО⁷⁹. Важливу роль у цьому процесі відігравали також центральні комітети радянських молодіжних та жіночих організацій і профспілок, через які пропонувалися стипендії іноземній молоді.

Оскільки ці організації були позаурядовими, вони могли розподіляти стипендії відповідно до власних інтересів. У такому разі навіть студенти, які не мали можливості отримати стипендії через міждержавні договори — у зв'язку з

⁷⁷ Ця статистика має обмеження, оскільки не вказує відсоток студентів, чиє соціальне походження було невідомим для університетського керівництва. Центральний державний архів громадських організацій (ЦДАГО), ф. 7, оп. 20, спр. 1030, ар. 4.

⁷⁸ Branch, "Political Traffic," 18.

⁷⁹ Детальніше див: Louis Howard Porter, *Reds in Blue: UNESCO, World Governance, and the Soviet Internationalist Imagination* (Oxford: Oxford University Press, 2020); Ольга Золототрубова, "Советский Союз и деятельность ЮНЕСКО в области подготовки национальных кадров для развивающихся стран Азии, Африки и Латинской Америки, 1954–1987 гг." (кандидатська дисертація, Російський університет дружби народів, 1996).

відсутністю дипломатичних стосунків урядів їхніх держав і Радянським Союзом або ж відхиленням їхньої заявки державною владою, — могли претендувати на стипендії громадських організацій. Це яскраво демонструє приклад Жозефа Бамбари.

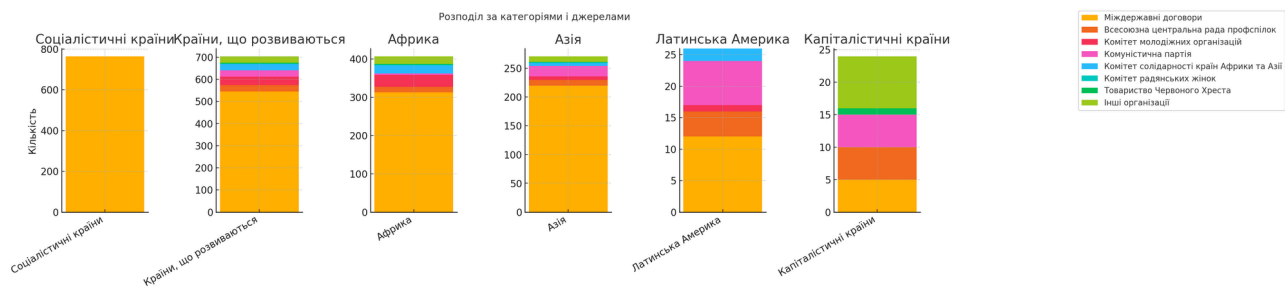
Таким чином, радянське керівництво використовувало мережу громадських організацій як альтернативний канал для залучення іноземних студентів, що дозволяв обходити державні обмеження та діяти без безпосереднього походження з урядами окремих держав. Так, у 1963 році радянський посол у Сомалі повідомляв, що місцева влада прагне самостійно контролювати відбір студентів для навчання за кордоном, не враховуючи рекомендацій радянських громадських організацій.⁸⁰ У зв'язку з цим він пропонував поєднувати різні механізми набору: частину стипендій надавати у межах міждержавних угод, а частину — через громадські організації. Щоб уникнути підозр з боку іноземної влади, студентів, які отримували такі стипендії, мали направлятися до Радянського Союзу через "треті країни". Це пояснює довгий і складний шлях, який долав Жозеф, щоб дістатися СРСР. Таким чином, радянська влада прагнула реалізовувати власні зовнішньополітичні інтереси, використовуючи для цього різні канали надання стипендій та механізми відбору іноземних студентів.

Втім, результативність цієї системи можна поставити під питання. Стипендії, які надавалися через громадські організації, становили меншість, а переважну більшість студентів, 88%, відправляли у межах міждержавних договорів (див. Графік 2). Ба більше, часом обхід державних інституцій призводив до загострення стосунків з урядами іноземних країн. Так, у 1963-му році Міністерство закордонних справ Нігерії звинуватило СРСР у наданні стипендій нігерійським студентам, які прибули через інші країни без належно оформлених документів та зобов'язувало радянське керівництво відправити їх додому.⁸¹ Ця ситуація негативно вплинула й на самих студентів: керівництво Нігерії заявило, що не визнаватиме дипломи нігерійців, які поїхали навчатися в СРСР без відома уряду.⁸² Таким чином, надання стипендій іноземній молоді через громадські організації мало суперечливий характер. З одного боку, це надавало можливість радянській владі обирати бажаних кандидатів. Водночас така система призводила до загострення радянських відносин з іноземними урядами та ставила студентів у складне становище після повернення на батьківщину, фактично анулюючи їхній диплом.

⁸⁰ Красовицкая, *"Возвратить домой друзьями СССР..."*, 366-7.

⁸¹ Muhonen, *"'Good Friends' for the Soviet Union,"* 174-5.

⁸² Muhonen, *"'Good Friends' for the Soviet Union,"* 174-5.

Графік.2 Шляхи отримання іноземними студентами стипендій на навчання в Радянському Союзі за 1970-1971 рр. в частині київських вишів (розподіл по країнах).
83

Направлення студентів через міждержавні договори також мало негативні ефекти. Зокрема, вони робили студентів залежними від розвитку дипломатичних відносин між Радянським Союзом та їхньою державою: зміни міждержавних взаємин безпосередньо впливали на становище, умови навчання та повсякденне життя іноземної молоді у СРСР. Яскравим прикладом тут є відносини між Радянським Союзом та Китайською Народною Республікою (КНР).

Налагодження співпраці між КНР та Радянським Союзом розпочалося після приходу до влади Китайської комуністичної партії у 1949 р. Упродовж наступних років уряди встановили багатогранне партнерство, одним з елементів якого був обмін студентами.⁸⁴ З 1953 року радянсько-китайські відносини вступили у фазу так званого "медового місяця".⁸⁵ З одного боку, М. Хрущов, який тільки прийшов до влади, потребував підтримки Китаю для зміцнення власної позиції всередині КПРС та в соціалістичному таборі, тоді як для Пекіна ключовою була економічна допомога Радянського Союзу.⁸⁶ Ця спорідненість міждержавних взаємин відбивалася на масштабах навчання китайських студентів: якщо у 1953-1954 навчальному році в УРСР навчалося 50 китайських студентів, то в 1955-1956 рр. їх кількість зросла до 699-ти.⁸⁷

Ситуація різко змінилася після промови М. Хрущова на XX з'їзді КПРС у лютому 1956 р., коли початок політики десталінізації та проголошення курсу на мирне співіснування з США викликало ідеологічні розбіжності між Китаєм та Радянським Союзом. Такі обставини відобразилися на тенденціях навчання китайської молоді в СРСР. Китайський уряд поступово скорочував кількість студентів, які відправлялися на навчання. Водночас похитнулося й привілейоване становище китайських студентів в радянських вишах: студентам з Китаю, які навчали в Московському хіміко-технологічному інституті імені Д. Менделєєва, було обмежено доступ до

⁸³ Ці дані відображають статистику з 10 київських закладів вищої освіти. Вибірка саме цих вишів пов'язана з наявністю даних в архівних матеріалах. Тоді в Києві навчалося більше іноземної молоді, однак не з усіх вишів збереглася подібна статистика. ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1694, ар. 1-7, 108-138; спр. 1695; 1696, 1697, 1699, 1700, 1701, 1710, детальніше див. Додаток 3.

⁸⁴ Див. більше: Thomas P. Bernstein and Hua-Yu Li, eds., *China Learns from the Soviet Union, 1949–Present* (Lanham, MD: Lexington Books, 2010).

⁸⁵ You, "From the Radiant 'Morning Sun'," 13.

⁸⁶ Bernstein and Li, *China Learns from the Soviet Union*, 65.

⁸⁷ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, спр. 2151, ар. 7; ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 7, спр. 75, ар. 14-15а.

спеціальних лабораторій та відповідних конфіденційних матеріалів, який вони мали раніше.⁸⁸ Змінювалася й поведінка китайських студентів. У звітах КДБ повідомлялося, що студенти, які повернулися з КНР після літніх канікул у 1960-му році відсторонювалися від радянських студентів, відмовлялися відвідувати лекції та семінари з історії КПРС.⁸⁹ Таким чином, конфлікт між державами впливав на різні аспекти освітнього процесу китайських студентів.

Тимчасове послаблення напруги у 1961-1962 роках, пов'язане з голодом у Китаї та падінням авторитету Мао Цзедуна в країні, призвело до короткочасного покращення відносин із СРСР. Це проявилось у покращенні становища китайських студентів, яким частково були повернуті привілеї в формі доступу до лабораторії та матеріалів тощо.⁹⁰ Ба більше, згідно з домовленостями між двома урядами у 1961 р. 17-тьом китайським студентам було дозволено навчатися на закритих спеціальностях у радянських закладах освіти.⁹¹ До цих категорій належали спеціальності, пов'язані здебільшого з ядерною і атомною фізикою. Варто зауважити, що китайські студенти були єдиними серед іноземних студентів, які отримали подібну можливість. Це свідчить про певну дискримінативність у ставленні до іноземних студентів різних країн у радянських закладах вищої освіти та розподіл освітніх можливостей відповідно до зовнішньополітичних пріоритетів Радянського Союзу.

Подальші ідеологічні розбіжності між Китайською Народною Республікою та Радянським Союзом сприяли погіршенню відносин між двома державами.⁹² У відповідь на рішення китайського уряду відрахувати радянських студентів з китайських вишів Міністерство ВССО СРСР на початку жовтня 1966-го року видало аналогічне розпорядження щодо китайських студентів в радянських університетах.⁹³ Згідно з ним вони мали покинути територію Радянського Союзу до кінця місяця. На той час в УРСР навчалось всього 7-ро китайських студентів.⁹⁴

Таким чином, приклад китайсько-радянських відносин демонструє, наскільки студенти залежали від розвитку дипломатичних відносин між державами, стаючи своєрідним відображенням цих стосунків. Водночас іноземні студенти не були лише об'єктами міждержавної політики, а й виступали активними учасниками процесів, що розгорталися у контексті міждержавних відносин. Це добре простежується на діях угорських студентів під час Угорської революції.

23-го жовтня 1956-го року на вулицях Будапешту розпочалася масова демонстрація, учасники якої серед інших перетворень вимагали проведення вільних виборів, запровадження в країні демократичних свобод, виведення з Угорщини радянських військ та перегляду відносин з Радянським Союзом.⁹⁵ Протягом наступних днів протести супроводжувалися збройними сутичками між повстанцями та урядовими силами, а також формуванням нових органів влади. Радянське

⁸⁸ You, "From the Radiant 'Morning Sun'," 16.

⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1401, ар. 338-339.

⁹⁰ You, "From the Radiant 'Morning Sun'," 18.

⁹¹ Красовицкая, "Возвратитъ домой друзьями СССР...", 258-259.

⁹² McGuire, "Between Revolutions," 370.

⁹³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 6144, ар. 41-45.

⁹⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 6144, ар. 41-45.

⁹⁵ Див.більше: Victor Sebestyen, *Twelve Days: The Story of the 1956 Hungarian Revolution* (New York: Pantheon Books, 2006); Johanna Granville, *The Hungarian Revolution, 1956* (London: Routledge, 2004);

керівництво, яке спочатку демонструвало готовність до обмежених поступок, прийняло рішення 4-го листопада повторно ввести радянські війська у Будапешт.

Ці події викликали неоднозначну реакцію серед угорської молоді, що навчалася у СРСР. Спектр їхніх думок відображав поділ студентів з Угорщини на три групи на зібранні угорського земляцтва⁹⁶ в Харкові.⁹⁷ Частина студентів засуджували революцію і схвалювали дії радянської влади. Другу групу складали угорці, які утримувалися від відкритого висловлення власних поглядів, очікуючи подальшого розвитку подій. Інші ж студенти заявляли про прагнення повернутися додому, щоб долучитися до демонстрації.

До останньої групи належав і Чобі Дьордь. На початку листопада 1956 року він надіслав звернення до угорського посольства в Москві, у якому заявляв про намір припинити навчання в Київському політехнічному інституті та виїхати до Угорщини.⁹⁸ Ч. Дьордь вважав, що радянська влада не ставиться до Угорщини як до незалежної, рівноправної держави та втручається у внутрішні справи країни, не даючи угорцям можливості втілити власні прагнення. 10-го листопада після звернення угорського посольства, Чобі було відраховано з КПІ.⁹⁹ Загалом протягом жовтня–листопада 1956 р. із 897-ми угорців, які навчалися у СРСР, 62 студенти виявили бажання покинути радянські вищі навчальні заклади.¹⁰⁰

Придушення революції 11-го листопада 1956 р. вплинуло на становище угорських студентів, що продовжили навчання в Радянському Союзі. Розглядаючи угорську молодь як потенційно нелояльну, КДБ встановило посилений контроль за її настроями. Зокрема, аналіз настроїв студентів–угорців відбувався через перегляд приватної кореспонденції. Один з листів, який привернув увагу органів державної безпеки, був надісланий студентом 4-го курсу Київського медичного інституту Яношем Хорватом до родичів. У ньому Янош повідомляв, що пильно стежив за розвитком подій в Угорщині та підтримував виступи демонстрантів. Угорський студент підкреслював, що не вірить поширеному у радянській пресі трактуванню події жовтня–листопада як спроби контрреволюційного заколоту та "ніколи не пробачить радянській владі збройного втручання".¹⁰¹

Угорський студент підозрював, що перебуває під наглядом радянських спецслужб. Про це свідчить припущення Яноша, що його лист буде перевірено. Та попри розуміння ризиків, він завершує його словами: *"Правди не можна боятися"* — і все ж надсилає адресатам. Як і можна було очікувати, погляди Я. Хорвата були марковані як "ворожі", а самого студента "взято під нагляд".

Якщо критику радянської влади Яношем Хорватом у приватних листах до рідних стерпіли, то Золдану Валишеку так не пощастило. На момент початку революції Золдан навчався на 5-му курсі в Українській сільськогосподарській академії. Негативні висловлювання щодо політики радянської влади з боку угорського

⁹⁶ Так називалися національні організації іноземних студентів в Радянському Союзі, детальніше про це у розділі 3.

⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1087, ар. 14.

⁹⁸ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1087, ар. 175-6.

⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1087, ар. 100.

¹⁰⁰ Красовицкая, *"Возвратить домой друзьями СССР..."*, 54-8.

¹⁰¹ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1087, ар. 87.

студента були виявлені ще 2-го жовтня 1956 р., коли радянський агент КДБ "Лесной" відвідав гуртожиток академії, де проживали угорські студенти.¹⁰² Під час розмови Золдан зазначив, що підтримує вимогу демонстрантів про виведення радянських військ з Угорщини та переосмислення радянсько-угорських відносин. Це стало підставою для встановлення спостереження радянськими спецслужбами за діями студента.

Протягом листопада–грудня до КДБ продовжувала надходити інформація про критичні висловлювання Золдана щодо СРСР. Особливу увагу органів безпеки привертало розмови угорця з іншими іноземними та радянськими студентами про події в Угорщині. Зокрема, З. Валишек дорікав румунському студенту за те, що той не підтримував угорців, на відміну від польських студентів. КДБ не могло ігнорувати таких *"антирадянських та націоналістичних висловлень"*. Побоюючись подальшого поширення Золтаном власних політичних поглядів, особливо після повернення з Угорщини по завершенні зимових канікул, у лютому 1957 року угорського студента було відраховано з академії та відправлено додому.

Протягом наступних місяців комітет держбезпеки отримував подібні свідчення щодо інших угорських студентів. У січні 1957 р. начальник 2-го управління КДБ УРСР, Микола Сурков, запропонував завербувати угорських студентів для *"більш глибокого аналізу угорських студентів та своєчасного припинення ворожої діяльності"*.¹⁰³ Втім, КДБ СРСР відкинуло таку ідею та видало наказ не проводити вербування серед угорських студентів.¹⁰⁴ Натомість перевагу надали наявним методам спостереження.

Виникає запитання, чому угорські студенти, які критикували радянську владу, продовжували навчатися в СРСР? Для багатьох визначальним залишався прагматичний чинник — прагнення здобути освіту. Саме це, наприклад, спонукало угорського студента Деже Ретальї продовжувати навчання в Києві.¹⁰⁵ Деже вірив, що отримані знання під час навчання він буде *"застосовувати на користь угорського народу"*. Тож попри негативне ставлення до радянської влади, угорський студент вирішив продовжити навчання в Українській сільськогосподарській академії.

Цей досвід угорської молоді демонструє, що попри залежність від міждержавних відносин, іноземні студенти зберігали простір для власної агентності: угорська молодь могла підтримувати, ігнорувати або відкрито критикувати політику Радянського Союзу, а також мала можливість обрати — завершити чи продовжити навчання в Радянському Союзі. Після придушення революції межі цієї агентності були суттєво обмежені, як показує приклад Золтана. Однак, студенти зберігали можливість визначати власні пріоритети, зокрема ставити освіту вище за політичні переконання, як у випадку Деже Ретальї, або ж навпаки як вчинив Чобі Дьордь.

Отже, практика навчання іноземних студентів у Радянському Союзі була складною і багаторівневою системою, у якій освіта тісно перепліталася з

¹⁰² ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1401, ар. 107-12.

¹⁰³ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1087, ар. 114-120.

¹⁰⁴ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1087, ар. 114-120.

¹⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1087, ар. 15.

міжнародною політикою, дипломатією та ідеологією. Характер дипломатичних відносин Радянського Союзу з іноземними державами впливав на зміст і умови співпраці у сфері освіти, важливим механізмом реалізації якої були міждержавні угоди.

Вагому роль у цій співпраці відігравали самі іноземні студенти. З одного боку, вони ставали відображенням дипломатичних відносин між державами. Як демонструє приклад радянсько-китайських відносин, зміни політичного курсу могли кардинально впливати на умови навчання, доступ до ресурсів і навіть саму можливість перебування студентів у СРСР. З іншого боку, іноземні студенти були не лише об'єктами, але й суб'єктами цих процесів, які зберігали простір для власної агентності.

Поряд із міждержавними угодами альтернативним каналом відбору та надання стипендій іноземним студентам ставали міжнародні та громадські організації. За допомогою них радянська влада обходила обмеження, встановлені урядами окремих держав, і добирала бажаних кандидатів. Такий механізм мав як свої позитивні, так і негативні наслідки. Водночас уряди іноземних країн також прагнули використовувати систему міжнародного навчання у власних інтересах, домагаючись вигідніших умов співпраці або намагаючись зберегти контроль над студентською мобільністю.

Таким чином, практика міжнародного навчання в СРСР була не лише освітнім проєктом, а й простором постійних переговорів, конфліктів і компромісів між різними державами, інституціями та самими студентами.

РОЗДІЛ 2 "ЗАХОПИТИ СЕРЦЯ ТА РОЗУМ:" ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ В КИЇВСЬКИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1 Іноземні студенти прибувають в Київ: механізми прийому та перші труднощі

Січень 1961 року. Радянський літак "Іл-18" приземлився у Москві. На його борту перебувало дев'ять африканських студентів — членів Молодіжної ліги Африканського національного конгресу, серед яких був і Сіндісо Мфеняна. Їх відправили до Радянського Союзу здобути освіту, яка, як очікувалося, мала стати в нагоді для розвитку незалежної Африки. До поїздки Сіндісо поставився відповідально: він був одягнений у свій найкращий темно-сірий костюм. *"Це відповідало традиції, вихованій у мене з дитинства: бути охайним і одягненим у найкращий одяг, вирушаючи туди, де зустрінешся з важливими людьми"*.¹⁰⁶ Саме цей костюм частково врятував його від холоду, адже в Москві тоді було мінус п'ять градусів за Цельсієм.

З аеропорту студентів відвезли на московський вокзал та посадили на потяг до Києва. Лише після прибуття до СРСР вони дізналися, що навчатимуться саме у столиці УРСР. Приблизно через п'ятнадцять годин вони прибули. Дорогою Сіндісо спостерігав "засніжені поля та багатоповерхові будівлі вздовж дороги". Люди носили шапки з хутра тварин, важкі пальта та міцні черевики, призначені для комфортної ходьби в крижаних умовах", тоді як він залишався лише в костюмі. Від замороження його врятувало опалення в мікроавтобусі, який зустрів їх на вокзалі та повіз до невідомого місця призначення, яким пізніше виявився гуртожиток підготовчого факультету Київського державного університету. Уже після поселення у гуртожитку, студентів повели до місцевого гастронома, де забезпечили теплим одягом.¹⁰⁷

Хоча випадок Сіндісо мав певні особливості — більшість іноземних студентів прибували протягом серпня–жовтня, — сам процес подорожі та невизначеності був характерним для багатьох з них. Студенти здебільшого не знали, у якому саме місті та виші навчатимуться, і лише після прибуття до Москви отримували інформацію про подальше місце навчання. Втім, історія Сіндісо демонструє не лише досвід прибуття іноземних студентів до Києва, але також особливості функціонування радянської системи прийому іноземної молоді на навчання, яка мала централізований характер.

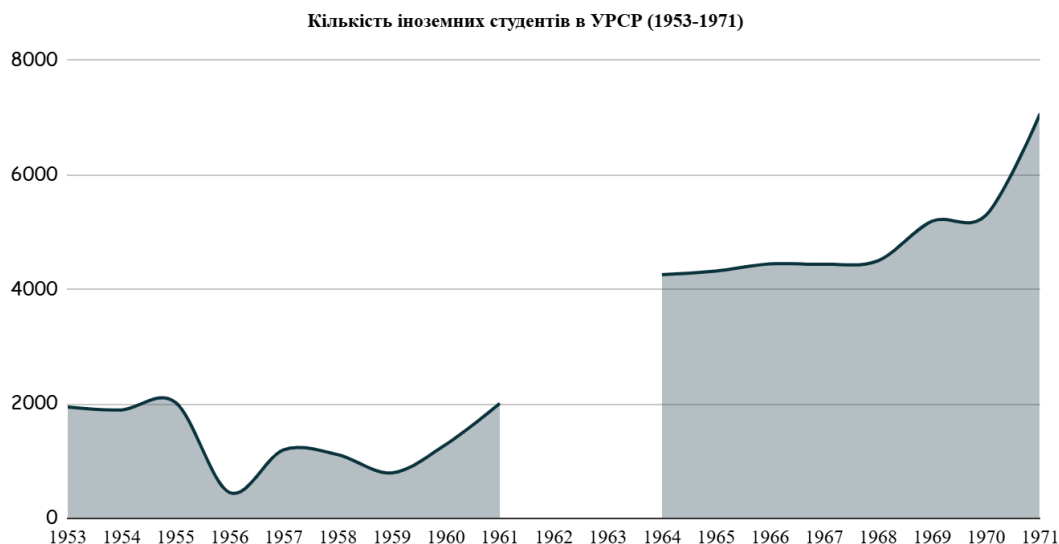
Механізми направлення іноземних студентів до Радянського Союзу, їхнього розподілу по вишах, організації навчання та відпочинку тощо визначалися союзними органами у Москві. Водночас ця система залишалася недосконалою, через що на практиці вищі навчальні заклади, зокрема в УРСР, регулярно зустрічалися з численними труднощами протягом усього періоду перебування іноземної молоді. Це особливо помітно вже на початковому етапі — під час прибуття та облаштування іноземних студентів у Києві. Чому навчання розпочиналося у вересні, а Сіндісо та восьмеро його друзів прибувають лише наприкінці січня? Що чекало на них у перші дні після прибуття? У цьому підрозділі я розгляну процес прийому іноземних

¹⁰⁶ Sindiso Mfenyana, *Walking with Giants*, eds. Joline Young and Sandra Dodson (Cape Town: South African History Online, 2017), 127.

¹⁰⁷ Mfenyana, *Walking with Giants*, 127-128.

студентів у Києві, а також труднощі, з якими стикалися місцеві інституції, відповідальні за це.

Хоча новий етап навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах УРСР розпочався у 1946 р., однак можна припустити, що їх кількість тоді була незначною. Зокрема загалом у СРСР на той момент навчалось близько 500 іноземних студентів.¹⁰⁸ Водночас відомо, що п'ятеро з них перебували у Київському політехнічному інституті (КПІ)¹⁰⁹ та один у Київському державному університеті.¹¹⁰ Упродовж наступних років кількість студентів значно зростає: у 1953-му році в УРСР налічувалося 1946 іноземних студентів, у 1961 – 2009, у 1964 – 4257, а в 1971 – вже 7073 (див. Графік 3). Розширювалася і географія походження іноземних студентів. Якщо протягом 1946-1953 рр. прибували студенти з країн соціалістичного табору,¹¹¹ то в наступні роки з'являється молодь з країн Африки, Латинської Америки, інших держав Азії, окремих країн Західної Європи, а також Канади та Америки. Таке зростання було пов'язане зі зміною міжнародної політики Радянського Союзу та укладанням договорів про співпрацю у сфері освіти, про що йшлося в попередньому розділі.

Графік 3 Кількість іноземних студентів в УРСР протягом 1953-1971 рр.¹¹²

Протягом досліджуваного періоду більшість іноземних студентів, які навчалися у республіці, становили вихідці з соціалістичних держав. Наприклад, у 1970 р. в УРСР навчалось 3018 студентів з соціалістичних країн, 2879 студентів — з країн, що

¹⁰⁸ Андрій Звягольський, "Государственное сотрудничество с зарубежными странами и совершенствование правового статуса иностранных студентов в СССР (1945–1953 гг.)", *Общество и право*, no. 1 (28) (2010): 1.

¹⁰⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 2001, ар. 72.

¹¹⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 25, ар. 8.

¹¹¹ Сюди відносилися: Польська народна республіка, Угорська народна республіка, Чехословацька Народна Республіка, Монгольська Народна Республіка, Болгарська Народна Республіка, Албанська народна республіка, Китайська Народна Республіка, Німецька демократична республіка, Чехословацька Соціалістична республіка, Соціалістична Федеративна республіка Югославії та Демократична республіка В'єтнам.

¹¹² Дані за 1962-1964 рр. відсутні. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, спр. 2151; оп. , 6, спр. 5; спр. 33; спр. 94; спр. 95; оп. 7, спр. 75; спр. 116; ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 213; спр. 807; ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 256; спр. 367; спр. 1030; ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1401, ар. 122; ар. 146; ф. 16, оп. 1, спр. 782.

перебували на етапі деколонізації та 73 — з країн, які розвивалися капіталістичним шляхом.¹¹³ Частково це пояснювалося тим, що протягом 1960-х рр. співпраця у сфері освіти з країнами Азії, Африки та Латинської Америки ще перебувала на етапі становлення, тоді як з країнами соцтабору вже існувала налагоджена система академічних обмінів. Відповідно кількість стипендій, які надавалися студентам із країн Азії, Африки та Латинської Америки, залишалася меншою. Крім того, після заснування у 1960 р. Університету дружби народів значна частина студентів з "країн, що розвиваються" навчалися саме там, тоді як молодь з соціалістичних країн спрямовувалася переважно до інших радянських закладів вищої освіти. Співпраця ж з країнами, що обирали капіталістичний шлях розвитку була значно обмежена, як вже зазначалося. Відповідно чисельність молоді з цих країн, що навчалася в СРСР, була незначною.

Іноземні студенти в УРСР здебільшого навчалися у вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська (до 1960-го) Донецька та Львова (з 1960-го). Незначна кількість іноземців також направлялася до медичних інститутів Вінниці та Сімферополя. Протягом досліджуваного періоду саме у Києві зосереджувалося близько половини всіх студентів, що прибували на навчання до республіки. Зокрема, у 1964-1965 навчальних роках з 4257-ми іноземних студентів, які навчалися в УРСР, 1911 осіб (45%) перебували у Києві, тоді як у Харкові — 1087 (26%) іноземців, а в Одесі — 686 (16%) (див. додат.1).¹¹⁴

Така тенденція була пов'язана як зі значною кількістю вишів, у яких іноземна молодь могла здобути освіту, так і з функціонуванням підготовчих факультетів у Київському державному університеті (КДУ) та Київському інженерно-будівельному інституті (КІБІ).¹¹⁵ У різні роки у Києві на навчання іноземних студентів приймали від 14-ти до 17-ти вищих навчальних закладів. Однак, загалом можна виділити десять вишів, де протягом досліджуваного періоду стабільно зосереджувалася основна частина іноземних студентів в Києві.¹¹⁶ Серед них найбільша кількість студентів налічувалася в КДУ, КПІ та КІБІ. З одного боку, цьому сприяли масштаби цих закладів,¹¹⁷ а з іншого боку — їхня спеціалізація. Якщо у КДУ іноземні студенти навчалися здебільшого на міжнародному праві, то в КПІ та КІБІ здійснювалася підготовка спеціалістів з інженерно-технічного профілю, які мали найбільший попит серед іноземної молоді та були найактуальнішими для розвитку країн, з яких вони прибували. Так, протягом 1946-1971 рр. з 7125-ти іноземних студентів, направлених до УРСР, 5354 особи (75%) навчалися на цих спеціальностях (див. Графік 4).¹¹⁸ Водночас спеціальності, пов'язані із сільським господарством, здобували 784 (11%)

¹¹³ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 1030, ар. 3.

¹¹⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 94, ар. 15.

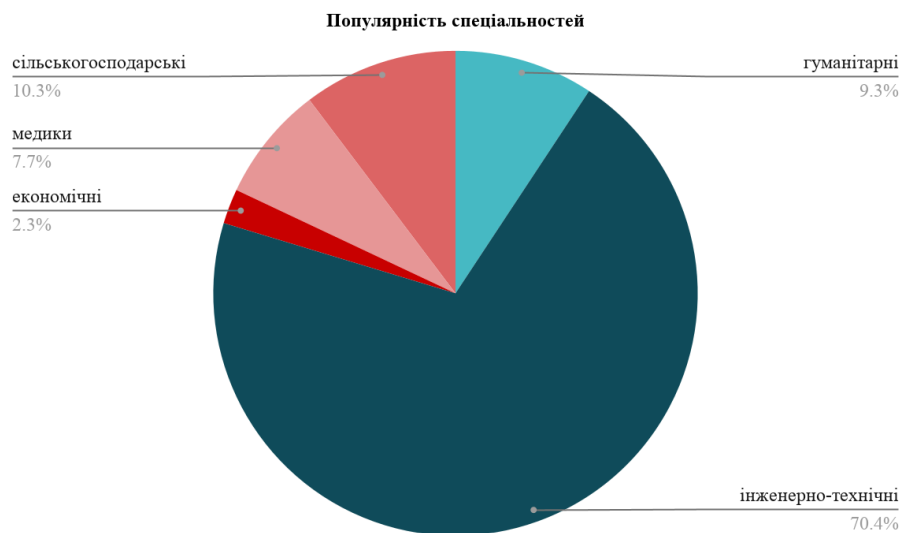
¹¹⁵ Загалом в УРСР було 3 підготовчі факультети, два з них в Києві, та один в Харкові (Харківському державному університеті).

¹¹⁶ Київський державний університет, Київський політехнічний інститут, Київський інженерно-будівельний інститут, Київський автомобільно-дорожній інститут, Київський інститут народного господарства, Київський технологічний інститут легкої промисловості, Київський інститут цивільної авіації, Київський інститут фізичної культури, Київський медичний інститут та Українська сільськогосподарська академія.

¹¹⁷ Олена Кропивко, "Київські вузи в 1960–70-х роках: аспекти повсякденного життя", *Молодий вчений*, no. 12(3) (2015): 12-13.

¹¹⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1376, ар. 1-31.

особи, гуманітарними науками – 707 (10%), а з медициною – 585 (8%).¹¹⁹ Це відображало сприйняття Радянського Союзу як держави з високим рівнем наукового й технічного розвитку — саме цей образ активно пропагувався закордоном, — а відповідно й бажанням іноземних студентів здобути ці спеціальності саме тут. Також це транслює прагнення радянської влади підготувати нову технічну та наукову еліту за радянським зразком, яка після повернення мала сприяти розвитку власних країн та поширенню соціалістичних моделей.

Графік 4 Популярність стипендій серед іноземних студентів в УРСР протягом 1946-1970 рр.¹²⁰

Незначна кількість іноземних студентів направлялася також до Київського педагогічного інституту, Київського художнього інституту, Київського інституту театального мистецтва та Київської державної консерваторії. Особливістю цих вишів було те, що навчання в них відбувалося українською мовою, відповідно переважно тут здобували освіту українці — діти емігрантів, які приїжджали з ПНР, ЧСР, Канади та США.

За розподіл іноземних студентів по університетах відповідало Міністерство ВССО СРСР. Спочатку система була доволі неузгодженою: до університетів республіки направляли студентів, не беручи до уваги їхню національність та спеціальності, що створювало труднощі для вишів у організації навчальних процесів. Наприклад, у Київський державний університет направляли одного–двох студентів з Демократичної Республіки В’єтнам на географічний, історико–філософський та природничо–економічний факультети. Навчання на цих факультетах відбувалося українською мовою, водночас студенти знали тільки російську мову (до того ж недосконало).¹²¹ Це ускладнювало навчальний процес, адже студенти не завжди розуміли лекційний матеріал та стикалися з труднощами під час іспитів; відповідно, керівництво університету повинно було організовувати проведення консультацій та

¹¹⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1376, ар. 1-31.

¹²⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1376, ар. 1-31.

¹²¹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 73, ар. 7-8.

додаткових занять для них. Таким чином, цей випадок демонструє недосконалість системи розподілу, яка не враховувала мовної специфіки республіканських навчальних закладів.

Міністерству ВССО УРСР вдалося перевести одного студента, що вивчав біологію, до Одеського університету, де вже навчалося близько 15-ти студентів–в'єтнамців на суміжних спеціальностях. Розглядалася також можливість подібним чином перенаправити решту студентів–в'єтнамців до інших університетів. З метою уникнення подібних ситуацій Міністерство УРСР зверталось до Міністерства ВССО СРСР з проханням направляти студентів–іноземців великими групами, враховуючи їхні національності та обрані спеціальності. Це мало сприяти більш раціональному й ефективному навчанню студентів та викладанню російської мови, а також забезпечити створення земляцтв на базі університетів.¹²²

До середини 1960-х рр. система розподілу іноземних студентів стає більш упорядкованою. Вищі навчальні заклади повинні були надсилати список спеціальностей та кількість іноземних студентів, яких вони могли прийняти. Міністерство ВССО СРСР, у свою чергу, формувало списки розподілу студентів між республіками та університетами. Водночас система надалі залишалася централізованою: Міністерство ВССО УРСР та республіканські вищі заклади освіти мали обмежений вплив на процес ухвалення рішень і були змушені вже на місцях шукати шляхи розв'язання проблеми, що могли виникати в процесі.

Ще одним викликом для вищих закладів освіти було запізнення іноземних студентів, особливо з країн Африки, Азії та Латинської Америки. Формально навчання тривало з першого вересня до першого червня.¹²³ Іноземні студенти мали прибути до Києва наприкінці серпня, однак, не всі встигали до початку навчального року, як це видно з випадку Сіндісо. Наприклад, у 1970 р. на підготовчий факультет КДУ у серпні прибуло 186 осіб, у вересні – 158, у жовтні – 106, і у період з листопада 1970 р. по березень 1971 р. ще 72 іноземці.¹²⁴ Це створювало додаткові складності для організації навчального процесу: адміністрація була змушена розподіляти студентів між уже сформованими групами, а в деяких випадках створювати нові, а також адаптувати програму так, щоб ті, хто спізнювався, могли опанувати весь матеріал за скорочений термін. Адміністрація університетів зверталася до Міністерства ВССО УРСР з проханнями забезпечити вчасне прибуття студентів, однак, проблема залишалася невирішеною, оскільки більшість чинників перебували поза межами впливу республіканського міністерства.

Система навчання іноземних студентів в Радянському Союзі залежала від великої кількості акторів: самих іноземних студентів та урядів держав, з яких вони направлялися; посольств; організацій, які надавали стипендії; транспортних агенств тощо. Відповідно причини запізнення були різноманітними. У деяких випадках державна влада країн, з яких походила іноземна молодь, намагалася обмежити виїзд студентів на навчання у СРСР: колоніальна влада в Занзібарі негативно поставилася

¹²² ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 73, ар. 8.

¹²³ Аріна Шумилова, "Формирование и развертывание системы обучения иностранных студентов в вузах Советского Союза", *Журнал российских исследований*, no. 7 (2022): 62, <https://doi.org/10.48068/rusad.1126681..>

¹²⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1734, ар. 5.

до прагнення студентів навчатися у Радянському Союзі та забрала паспорти в усіх охочих.¹²⁵ У інших випадках затримки виникали через труднощі з оформленням документів або придбанням квитків.¹²⁶ Траплялися також ситуації, коли студенти затримувалися вдома через особисті обставини, наприклад хвороби рідних. Таким чином, навіть формально впорядкована система міжнародної освіти значною мірою залежала від роботи численних інституцій і посередників, координація між якими часто виявлялася недостатньою, що безпосередньо впливало на якість навчального процесу.

Незлагодженість в організації навчання іноземців проявлялася не тільки на міжнародному, але також і на місцевому рівні. Це можна спостерігати на практиці "екіпірування" іноземної молоді. Згідно з інструктивним листом Міністерства ВССО СРСР від 19-го березня 1963 р. вищі заклади освіти були зобов'язані забезпечувати іноземних студентів, які прибували на підготовчі факультети, як і у випадку Сіндісо, одягом (передусім зимовим). Така необхідність була пов'язана з тим, що більшість студентів на підготовчих факультетах прибувала з країн Азії, Африки та Латинської Америки, кліматичні умови яких значно відрізнялися від радянських. Через це багато хто з них не мав у своєму гардеробі необхідного теплового одягу для перебування в СРСР у холодну пору року.

На практиці заклади вищої освіти стикалися з численними труднощами у реалізації цієї вимоги. Закупівля одягу зазвичай відбувалося наприкінці вересня, щоб забезпечити студентів необхідними речами до настання холодів. До базового набору входили пальто, рукавиці, шарф, шапка та зимове взуття. Водночас інструктивний лист передбачав, що придбання одягу має здійснюватися через безготівковий розрахунок у місцевих магазинах. Однак, це нерідко викликало ускладнення: окремі магазини відмовлялися від таких операцій, аргументуючи це тим, що продаж одягу та взуття за безготівковим рахунком був заборонений.¹²⁷ У результаті університети були змушені домовлятися з керівниками магазинів індивідуально, що затримувало процес забезпечення одягом іноземців. Таким чином, неузгодженість між Міністерством торгівлі та Міністерством ВССО ставала ще одним чинником, що перешкоджали своєчасному забезпеченню іноземної молоді.

Додаткові труднощі виникали також через неналежне облаштування торгових приміщень, у яких здійснювалася видача одягу. Так, керівництво підготовчого факультету Київського інженерно-будівельного інституту скаржилося на маленьке приміщення в міському гастрономі, що унеможлиблювало одночасне обслуговування необхідної кількості студентів.¹²⁸ У результаті за один день можна було підібрати речі тільки для невеликої частини студентів. Унаслідок цього процес закупівлі одягу розтягувався на кілька місяців й не всі отримували одяг до похолодання.

Крім того, ректор університету звертав увагу на незадовільний стан самого приміщення: недостатнє освітлення, відсутність вентиляції, скупчення пилу та неналежні умови зберігання одягу: речі лежали на підлозі, оскільки не вистачало

¹²⁵ Muhonen, "'Good Friends' for the Soviet Union," 70.

¹²⁶ Muhonen, "'Good Friends' for the Soviet Union," 72-74.

¹²⁷ Красовицкая, *"Возвратить домой друзьями СССР..."*, 565.

¹²⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 809, ар. 28-9.

вішалок. Особливе занепокоєння викликало те, що така атмосфера не сприяла формуванню позитивного враження про радянське повсякдення серед іноземних студентів, яке активно пропагували у вишах.

Викликом ставала і невідповідність розмірних стандартів одягу в Радянському Союзі та країнах, з яких прибували іноземці. На нараді з питань роботи з іноземними студентами порушувалося питання про труднощі забезпечення одягом студентів–в'єтнамців, для яких наявні речі були завеликими.¹²⁹ Присутні висловили надію, що цю проблему можна буде вирішити з Міністерством промисловості. На жаль, мені не вдалося відшукати, чи ці труднощі вдалося подолати, однак подібні випадки демонструють, що реалізація директив Міністерства ВССО СРСР залежала не тільки від керівництва вищих навчальних закладів, але й від можливостей самих інституцій та суміжних відомств, робота яких була неузгодженою.

У такий спосіб процес прибуття та облаштування іноземних студентів у Києві демонструє складність функціонування радянської системи міжнародної освіти. Попри прагнення союзного керівництва створити впорядкований механізм прийому, розподілу та забезпечення іноземної молоді, на практиці ця система регулярно натрапляла на численні труднощі. Централізований характер управління призводив до того, що республіканські міністерства та адміністрації вищих навчальних закладів часто були змушені самотійно розв'язувати проблеми, які виникали через неузгодженість між різними відомствами: затримки прибуття студентів, мовні бар'єри чи нестачу матеріальних ресурсів. Саме тому досвід прибуття й перших місяців перебування іноземців у Києві дозволяє побачити не тільки механізми функціонування радянської міжнародної освіти, але й ширші суперечності між амбітними ідеологічними цілями держави та повсякденними практиками їхнього втілення.

2.2 "Ми тут не тільки, щоб навчатися": мотивації приїзду та очікування іноземних студентів щодо Радянського Союзу

*"Ви повинні знати, що нас відправили не тільки навчатися, ми тут і для зв'язку, для переговорів щодо зброї та іншої допомоги".*¹³⁰ Таку заяву під час розмови з деканом підготовчого факультету Київського державного інституту Миколою Дученком зробив студент з Демократичної республіки Конго Калупала Девос.

Калупала Девос приїхав на навчання до Києва восени 1964 р. У цей час його країна перебувала у стані затяжної політичної кризи. Після проголошення незалежності в 1960 р. Конго стало ареною боротьби між різними політичними угрупованнями, які мали відмінні бачення майбутнього країни. Внутрішній конфлікт

¹²⁹ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 257, ар. 79.

¹³⁰ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 22, ар. 28.

поступово перетворився на частину ширшого протистояння Холодної війни, у якому різні держави, зокрема і Радянський Союз, змагалися за політичний вплив у Конго. Попри згортання офіційних радянсько-конголезьких відносин, після вбивства Патріса Лумумби у 1961 р., частина його прихильників, одним із яких, ймовірно, був і Девос, продовжувала покладати надії на підтримку Радянського Союзу.¹³¹ Особливо актуальними такі очікування стали у 1963–1964 рр., коли представники лівих партій розгорнули повстання проти "прозахідного" уряду та встановили контроль над окремими регіонами країни.¹³²

У таких умовах навчання у Радянському Союзі мало для частини конголезької молоді важливе значення. З одного боку, Конго потребувала кваліфікованих фахівців, оскільки система вищої освіти залишалася малорозвиненою, а значна частина студентів здобувала освіту за кордоном, зокрема у вишах Канади, Франції, Бельгії та інших країнах Європи.¹³³ З іншого боку, для прихильників П. Лумумби Радянський Союз залишався важливим ідеологічним та політичним союзником. Тому вибір СРСР як місця навчання був радше тактичним рішенням, яке мало на меті одночасно забезпечити підготовку фахівців та налагодити контакти з радянським керівництвом, які стали б корисними для конголезьких лівих сил у боротьбі за владу. Наскільки присутність конголезьких студентів у радянських вишах справді вплинула на характер радянської підтримки повстанців, встановити складно. Однак сам факт таких очікувань з боку керівників повстанського руху та студентів є показовим для погляду на роль навчання студентів у міждержавних відносинах.

Приклад Калупи демонструє, що для іноземної молоді навчання в радянських вишах не обмежувалося лише прагненням здобути освіту, а включало ширший спектр факторів, що впливали на їхній вибір місця навчання. У цьому підрозділі буде розглянуто основні мотивації приїзду іноземних студентів для навчання у Києві. Я також погляну, якими були очікування молоді щодо перебування в Радянському Союзі.

Подібна ситуація з відсутністю розвиненої мережі закладів вищої освіти, як у Демократичній Республіці Конго, була характерною для багатьох африканських держав, які здобули незалежність наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Нові національні уряди потребували африканських фахівців з вищою освітою, без яких реалізація програм державного будівництва та економічного розвитку була неможливою. Саме тому вони активно шукали можливості підготовки кадрів за кордоном. Зокрема, з таким викликом зіткнувся уряд Об'єднаної Республіки Танзанії, який охоче приймав стипендії на навчання від різноманітних держав та установи.¹³⁴ У цьому контексті радянські освітні програми були привабливою пропозицією, оскільки пропонували безкоштовне та якісне навчання, проживання, медичне обслуговування.

¹³¹ Див. більше: Alessandro Iandolo, "Imbalance of Power: The Soviet Union and the Congo Crisis, 1960–1961", *Journal of Cold War Studies* 16, no. 2 (2014); Galina Sidorova, "Relations between USSR and the Democratic Republic of Congo at the Beginning of 1960s: Twists of History", *Vestnik RUDN. International Relations* 20, no. 1 (2020): 197–209, <https://doi.org/10.22363/2313-0660-2020-20-1-197-209>.

¹³² Див. більше: Lise Namikas, *Battleground Africa: Cold War in the Congo, 1960–1965* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2013).

¹³³ Див. більше: Bernard B. Fall, "Education in the Republic of The Congo", *The Journal of Negro Education* 30, no. 3 (1961): 273–76, <https://doi.org/10.2307/2294315>.

¹³⁴ Eric Burton, "Navigating Global Socialism: Tanzanian Students in and beyond East Germany", *Cold War History* 19, no. 1 (2019): 67–8, <https://doi.org/10.1080/14682745.2018.1485146>.

Водночас можливість здобути професійну кваліфікацію, доступ до якої був обмежений у Танзанії, приваблювала й саму іноземну молодь. Одним із таких студентів був Омарі Ушанга. Він мріяв стати архітектором, щоб брати участь у відбудові та розвитку країни. У своєму есе Омарі зазначав, що його бажання стати архітектором було також наслідком кадрового браку місцевих спеціалістів у цій галузі, відповідно Танзанія змушена була покладатися на іноземних фахівців.¹³⁵ Тож прагнення Омарі здобути освіту було тісно пов'язане з бажанням підготувати власних фахівців і зменшити залежність Танзанії від іноземних спеціалістів.

Хоча між випадком Омарі та Девоса можна знайти подібність: обидва прагнули принести користь своїй країні — їх ставлення до вибору місця навчання суттєво відрізнялося. Якщо для конголезького студента навчання в Радянському Союзі було безкомпромісним, то для Омарі навчання саме в СРСР не мало принципового значення, так само він міг поїхати до Канади, Британії чи Франції, де здобувала освіту значна кількість студентів з Танзанії. Врешті, навчання Омарі в Києві стало наслідком радше прагматичної політики танзанського уряду щодо підготовки національних кадрів та розподілу доступних стипендій, а не прихильності студента чи його уряду до радянської політичної системи та ідеології.

Такі прагматичні причини вибору місця навчання відрізнялися від мотивації частини іноземної молоді, яка захоплювалася комуністичними ідеями і розглядала Радянський Союз як приклад для наслідування та джерело натхнення у трансформації власної держави. Зокрема, такими намірами поділилися студенти з Федеративної Республіки Нігерії Екпен Фабіан Грегорі та Околе Чарльз.¹³⁶ Вони підкреслювали, яке велике значення для Радянського Союзу мала Жовтнева революція і вважали, що приклад "революційної боротьби" СРСР стане корисним для знищення залишків колоніалізму та імперіалізму в їхній країні.

У своїх наративах ці студенти втілювали риси, яких радянська влада очікувала від іноземних слухачів: декларували прагнення здобути як фахові, так й ідеологічні знання з метою подальшого розвитку своїх країн соціалістичним шляхом. Саме тому їхні есе були включені до збірника робіт іноземних студентів Київського державного університету.

Водночас постає питання щодо ступеня автентичності цих текстів. Йдеться про студентів підготовчого факультету, які на момент написання ще лише опановували російську мову, тоді як самі есе відзначаються відносно високим рівнем мовної та стилістичної оформленості. Крім того, у текстах простежується вживання радянських ідеологічних кліше, таких як "представники національної буржуазії" чи "західні імперіалісти". Це дає підстави припустити, що тексти зазнали редакторського опрацювання. Водночас встановити наскільки вони відображають власні думки студентів, а наскільки — редакторське втручання, неможливо. Попри це, такі публікації залишаються цінним джерелом, оскільки відображають не лише уявлення й очікування іноземних студентів щодо Радянського Союзу, а й ті образи та наративи, які радянська влада прагнула транслювати через них.

¹³⁵ *Наш университет*, 25-28

¹³⁶ *Мы всегда будем друзьями*, 27-28.

Варто також враховувати, що частина іноземних студентів справді обирала Радянський Союз з ідеологічних міркувань і була прихильною до комуністичних ідей. Зокрема, у 1970-му–1971-му навчальному році 34% студентів, які навчалися в УРСР, були членами комуністичних партій або комуністичних молодіжних організацій, а 6,5 % — членами прогресивних партій та студентських організацій.¹³⁷ Це свідчить про те, що поряд із прагматичними мотивами існувала помітна група студентів, для яких ідеологічна складова була визначальним чинником освітнього вибору.

Важливу роль у залученні іноземних студентів до навчання у Радянському Союзі відігравала пропаганда. Радянське керівництво активно популяризувало переваги навчання та життя в СРСР через політичні й дипломатичні канали. Одним із ключових інструментів була трансляція радянського повсякдення та досягнень у сфері науки, економіки й культури через літературу, кіно та пресу. З цією метою Радянський Союз перекладав і поширював за кордоном газети та журнали різними мовами, зокрема англійською, французькою, іспанською та німецькою.¹³⁸ Окремим напрямом була публікація англomовної літератури про радянську систему освіти. Прикладом може слугувати книга *Student at Moscow University*, яка репрезентувала яскравий образ студентського життя та була спрямована на заохочення іноземної молоді до вибору навчання у СРСР.¹³⁹

Таким чином, через поєднання культурних та інформаційних інструментів формувався привабливий образ Радянського Союзу як високорозвиненої країни, навчання в якій буде перевагою. У результаті перспектива поїздки до СРСР і знайомства з "передовою країною" для частини іноземної молоді набувала характеру не лише освітнього вибору, а й привабливої життєвої можливості.¹⁴⁰

Відповідно, іноземні студенти приїжджали до Києва насамперед із прагнення здобути освіту. Водночас за освітньою мотивацією часто стояли додаткові чинники, які впливали на вибір саме радянських університетів як місця реалізації цієї мети. Серед них були як прагматичні міркування, пов'язані з доступом до безкоштовного навчання, проживання та соціального забезпечення; так і уявлення про Радянський Союз як про простір рівності та можливостей. Так чи інакше, значна частина іноземних студентів, вирушаючи на навчання до СРСР, мала високі очікування щодо умов життя та навчання.

Для певної частини студентів ці очікування справджувалися після прибуття в Київ. Студенти відзначали широкі можливості для навчання, відпочинку та подальшого працевлаштування, які, на їхню думку, були доступні радянській молоді. Важливим елементом їхніх вражень також була доброзичливість радянського суспільства: іноземні студенти згадували привітну зустріч на вокзалах, а також готовність місцевих мешканців допомагати їм у повсякденному житті. У своїх

¹³⁷ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 1030, ар. 5.

¹³⁸ Central Intelligence Agency, Memorandum for the Record, "Request for Data on USSR and Chinese Foreign Language Press for Jack Valenti of White House Staff," March 4, 1966, 3, File 5-1838, CIA Reading Room, DOC_0000496583, https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000496583.pdf; Yale Richmond, *Cultural Exchange and the Cold War: Raising the Iron Curtain* (University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2003); Kristin Roth-Ey, *Moscow Prime Time: How the Soviet Union Built the Media Empire that Lost the Cultural Cold War* (Ithaca: Cornell University Press, 2011).

¹³⁹ М. Mikryukov, *Students of Moscow University* (Moscow: Iskra revoliutsii [the Spark of Revolution], 1958).

¹⁴⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 33, ар. 98.

спогадах вони нерідко наголошували, що досвід перебування в Києві підтверджував ті уявлення про Радянський Союз, які вони формували ще до приїзду на основі офіційних або непрямих джерел інформації.

Водночас інші студенти, навпаки, стикалися з розчаруванням, яке виникало через розбіжність між очікуваннями та радянською реальністю. Відсутність базових товарів, черги, наявність расових упереджень, а також практики контролю та обмежень формували критичне ставлення до радянського суспільства. У деяких випадках це призводило до перегляду початково позитивних уявлень про соціалістичну систему. Так, кубинські студенти після певного часу навчання в Одесі зазначали, що їхнє ставлення до Радянського Союзу та комунізму змінилося внаслідок безпосереднього спілкування з місцевим населенням і спостереження соціальної нерівності та бідності. У результаті частина з них доходила висновку про необхідність переосмислення радянської моделі розвитку і віддавала перевагу альтернативним шляхам соціалістичного будівництва.¹⁴¹

Подібні настрої фіксувалися й серед кубинських студентів у Києві. Зокрема, Маріо Карранса критично оцінював суперечності всередині соціалістичного табору, вказуючи, що вони дезорієнтують країни, які опираються на радянський досвід, зокрема Кубу.¹⁴² Такі роздуми Маріо, ймовірно, виникли внаслідок радянсько-китайського розколу, коли кубинці опинилися між двома ворожими між собою сторонами. Тож дезорієнтація, про яку згадує Маріо, була радше нерозумінням, яку сторону обрати, на кого покладати надії.

Таким чином, подаючи привабливий образ СРСР в пропаганді за кордоном, радянська влада створювала простір для утворення великих надій і сподівань на Радянський Союз та його політику. І хоча це працювало і мотивувало студентів їхати на навчання до СРСР, часом неправдива картина мала протилежні наслідки.

У низці випадків розчарування набувало настільки сильного характеру, що студенти приймали рішення про припинення навчання. Так, студент з Ємену Ахмед Абдулла Саїд зазначав, що приїхав до Радянського Союзу з метою здобути якісну освіту, однак зіткнувся з, на його думку, низьким рівнем навчального процесу. Він критикував університетську практику, зокрема толерування пропусків занять та низької академічної успішності, що, на його переконання, призводило до формального характеру отриманих дипломів. У результаті він звернувся з проханням про повернення додому, аргументуючи це неможливістю продовжувати навчання в таких умовах.¹⁴³

Подібна критика, однак, потребує обережного прочитання. З одного боку, в радянських вищих навчальних закладах справді могли траплятися випадки формального ставлення до навчальної дисципліни серед частини студентів. З іншого боку, система також передбачала механізми контролю академічної успішності та відрахування студентів, які систематично не виконували навчальних вимог. Таким чином, реакції студентів відображають радше їхній індивідуальний досвід і очікування, ніж однозначну характеристику всієї радянської освітньої системи. Однак

¹⁴¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 288, ар. 4.

¹⁴² ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 22, ар. 29.

¹⁴³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 581, ар. 8.

незважаючи на це, їхні враження були важливими для радянської влади, адже після завершення навчання вони поверталися додому і саме ці студенти ставали вагомим джерелом інформації про Радянський Союз, розповідаючи про свій досвід навчання та перебування там. Це, зокрема, і вплине на політику радянської влади щодо студентів та межі дозволеного їм у країні.

Не всі студенти вирушали до Радянського Союзу з позитивними уявленнями про життя в країні. Частина з них, навпаки, була критично налаштована. Про це свідчить спогад студента з Оману, який зазначає, що перед поїздкою до Києва мав низькі очікування та передбачав негативне ставлення з боку радянського суспільства через свою непартійність і відсутність комуністичних переконань. Його перестороги були сформовані під впливом розповідей оманської преси та представників влади, які застерігали від поїздки до СРСР: *"Якщо ти поїдеш в Радянський Союз вчитись, ти зустрінешся з таким фактом, коли тебе на вулиці запитують, чи ти комуніст, чи не комуніст, і якщо ти скажеш, що не комуніст, тебе вб'ють"*.¹⁴⁴

Однак після прибуття до Києва його досвід виявився суперечливим з попередніми очікуваннями. Він не спостерігав поділу студентів за партійною ознакою та не відчув ворожого ставлення, про яке йшлося у попередніх уявленнях. Навпаки, він відзначав привітність радянського суспільства і писав, що "знайшов другу сім'ю". Таким чином, у цьому випадку попередні страхи були значною мірою розвіяні безпосереднім досвідом перебування в СРСР.

Отже, очевидно, що першочерговою метою приїзду іноземних студентів залишалося отримання професійної освіти. Однак мотивація іноземних студентів була значно складнішою, ніж просто прагнення здобути освіту. Для одних студентів навчання в Києві ставало можливістю отримати бажаний фах і професійні знання, необхідні для розвитку власної держави. Для інших — це був шанс побачити на власні очі країну, яка в їхній уяві постала як символ рівності, антирасизму та значних наукових досягнень. Частина іноземців розглядала Радянський Союз не лише як освітній центр, а й як політичного союзника. Водночас уявлення студентів про Радянський Союз формувалися під впливом різноманітних джерел інформації, внаслідок чого багато студентів прибували до Києва з наперед сформованими очікуваннями щодо радянського суспільства, часом навіть суперечливими.

2.3 Навчання іноземних студентів: між освітою та ідеологією

27-го травня 1963 року в Києві відбувалася нарада ректорів і директорів навчальних закладів та секретарів їхніх партійних і комсомольських організацій. На ній обговорювалися питання, пов'язані з перебуванням іноземних студентів в УРСР, зокрема й їхні уявлення про Радянський Союз та їхній вплив на перебіг навчального

¹⁴⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 64, ар. 34.

процесу. Цю проблему у своєму виступі порушив представник міжнародного відділу ЦК КПРС Андрій Сиволоб. Він поділив студентів на дві категорії, залежно від їхніх очікувань щодо Радянського Союзу. За його словами, перша група під впливом радянської пропаганди очікувала потрапити до своєрідного "*раю*", де можна жити "*без жодних труднощів*".¹⁴⁵ Інші студенти, навпаки, ставилися скептично, "*з підозрою*".¹⁴⁶ Вони шукали недоліки радянської системи, обговорювали їх з іншими студентами і, на думку радянських посадовців, таким чином намагалися загострити стосунки іноземної молоді з радянським суспільством.¹⁴⁷

Аналогічні питання виникали й на кількох інших засіданнях представників установ, залучених до роботи з іноземною молоддю. Проблематика залишалася незмінною: невідповідність між очікуваннями іноземних студентів — завищеними або заниженими — та реаліями радянського повсякдення. Можливим способом подолання цього розриву радянське керівництво вбачало у проведенні різносторонньої "ідеологічно-виховної роботи" з іноземними студентами протягом всього періоду їхнього навчання. Насправді це означало інтеграцію ідеологічної пропаганди в різні аспекти навчального процесу, що мало сприяти трансформації поглядів студентів-іноземців та формуванню в них "правильного уявлення" про Радянський Союз. Однак, які механізми використовувалися для втілення поставленої мети? У цьому підрозділі я розгляну, як відбувалася організація навчання іноземних студентів. Я також зверну увагу на те, як освітні цілі — підготувати кваліфікованих фахівців серед іноземної молоді — поєднувалися з ідеологічними — випустити "вірних друзів Радянського Союзу" та як вони реалізовувалися на практиці.

Першим етапом мав стати підготовчий факультет. Хоча у Києві була низка вишів, що приймали на навчання іноземних студентів, не всі мали підготовчі факультети. Основним був підготовчий факультет у Київському державному університеті, який розпочав свою роботу в жовтні 1960-го року. Саме тоді в УРСР були відправлені перші студенти з Африки, Азії та Латинської Америки. У зв'язку зі зростанням кількості іноземної молоді, що прибувала на навчання до Києва, та перевантаженістю підготовчого факультету КДУ подібний факультет у 1967 р. відкрили ще у Київському інженерно-будівельному інституті.

Важливим завданням підготовчого факультету було опанування іноземними студентами російської мови,¹⁴⁸ адже саме нею здійснювалося викладання студентам-іноземцям у радянських закладах вищої освіти. Водночас знання російської мови було необхідним і в повсякденному житті: воно полегшувало спілкування з радянськими громадянами, здійснення покупок у магазинах, відвідування музеїв та інших громадських місць. Крім того, російська часто ставала мовою спілкування між самими іноземними студентами, які входили до різноманітних мовних груп. Таким чином, вивчення російської мови мало практичне значення та було важливим елементом адаптації іноземців до життя й навчання в Радянському Союзі.

¹⁴⁵ ЦДАВОУ, ф. 4621. оп. 6, сп. 64, ар. 119-122.

¹⁴⁶ ЦДАВОУ, ф. 4621. оп. 6, сп. 64, ар. 119-122.

¹⁴⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621. оп. 6, сп. 64, ар. 119-122.

¹⁴⁸ Вивчення російської мови розпочиналося на підготовчому факультеті, однак тривало протягом трьох наступних років — на основних факультетах. Завдання ставало поглибити знання російської мови та фокусуватися на засвоєнні фахової термінології.

Однак, викладання російської мови виконувало не лише освітню функцію. Воно також розглядалося радянським керівництвом як один із ключових інструментів для пропагування радянської політики, культури та ідеології. На засіданні, присвяченому питанням підготовки іноземних студентів, начальник Управління іноземних зв'язків Міністерства ВССО СРСР Костянтин Куліков підкреслював важливість вивчення російської мови на підготовчих факультетах для реалізації ідеологічних завдань¹⁴⁹. Подібно до Андрія Сиволоба, він звертав увагу на те, що уявлення іноземної молоді про Радянський Союз часто були фрагментарними: з одного боку, радянська пропаганда створювала надмірно ідеалізований образ країни, акцентуючи увагу на її досягненнях, водночас іноземні джерела інформації нерідко зосереджувалися на недоліках радянської системи. Відповідно, К. Куліков вказував, що педагоги російської мови ставали першими "політичними вихователями" іноземних студентів: через викладання мови вони мали ознайомити студентів з життям у Радянському Союзі, його політичним устроєм тощо.¹⁵⁰

Відповідно, заняття російської мови були покликані також формувати у студентів уявлення про Радянський Союз, які відповідали офіційному радянському ідеологічному наративу. З цією метою, окрім академічних текстів, на лекціях активно використовувалися художня література, періодичні видання, кінофільми та інші матеріали. Вони водночас ставали корисними матеріалами для мовної практики, сприяли розширенню словникового запасу, а також пропонували радянську інтерпретацію міжнародних подій, історії СРСР, діяльності політичних діячів і суспільного розвитку.¹⁵¹ Отже, мовна підготовка ставала одним з каналів поширення радянських політичних та культурних наративів серед іноземної молоді.

Ба більше, викладання російської мови було пов'язане з ширшою політикою Радянського Союзу в умовах Холодної війни, спрямованою на перетворення російської на міжнародну мову. З середини 1950-х років радянське керівництво активно сприяло поширенню російської мови на міжнародній арені, розглядаючи її як важливий інструмент культурного та політичного впливу.¹⁵² У цьому контексті радянська влада розглядала іноземних студентів як одну зі сфер впливу, через яку могла втілюватися ця місія. Передбачалося, що після повернення додому вони сприятимуть популяризації російської мови у своїх країнах. Важко оцінити, наскільки успішною виявилася ця стратегія загалом. Проте, окремі випускники радянських навчальних закладів справді брали на себе таку роль, організовуючи курси російської мови та долучаючись до її викладання.¹⁵³

Таким чином, вивчення російської мови виконувало одразу кілька взаємопов'язаних функцій: ставало необхідним елементом для здобуття освіти, сприяло адаптації іноземних студентів до життя в Радянському Союзі, водночас слугуючи механізмом подолання розриву між очікуваннями та реальністю радянського життя, на що звертали увагу радянські посадовці. Через мовну підготовку студенти отримували перші систематизовані знання про Радянський Союз, що мало

¹⁴⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621. оп. 6, сп. 64, ар. 92-93.

¹⁵⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621. оп. 6, сп. 64, ар. 92-93.

¹⁵¹ Muhonen, "‘Good Friends’ for the Soviet Union," 82-6.

¹⁵² Rachel Applebaum, "The Rise of Russian in the Cold War: How Three Worlds Made a World Language," 348.

¹⁵³ Mark et al., *Socialism Goes Global*, 1-24.

сприяти формуванню в них правильного уявлення про країну та закласти основу для подальшої "ідеологічно-виховної роботи".

Окрім російської мови, на підготовчих факультетах іноземні студенти вдосконалювали також знання з природничих і гуманітарних дисциплін — математики, фізики, хімії, біології, географії тощо. Перелік предметів визначався залежно від обраної студентами спеціальності та вимог майбутнього навчання. Для оцінки рівня підготовки іноземної молоді, в перші дні після прибуття до навчальних закладів проводилися тестування з основних дисциплін, насамперед хімії, фізики та математики.¹⁵⁴ Результати оцінювали шляхом порівняння із радянською шкільною програмою та визначення рівню якого класу відповідали знання студента.

Так, хоча кенійський студент Чеге Едуард Каахе на батьківщині мав завершену середню освіту — 11,5 класів коледжу, тестування виявило, що його знання з математики та хімії відповідали рівню восьмого класу радянської школи, а з фізики — десятого.¹⁵⁵ Радянські навчальні заклади часто пояснювали подібні результати низьким рівнем освіти та неякісною підготовкою іноземних студентів вдома. Однак таке трактування не завжди було справедливим. Певну роль відігравали відмінності між освітніми системами різних країн. Наприклад, у деяких іноземних школах не викладалася тригонометрія, а курс фізики охоплював меншу кількість тем, порівняно з радянською програмою.¹⁵⁶ Отже, низькі результати окремих студентів не обов'язково свідчили про слабку підготовку, а також були наслідком алгоритму оцінювання їхніх знань через призму радянських освітніх стандартів.

Саме тому одним із завдань підготовчих факультетів було усунення виявлених прогалин у знаннях іноземних студентів й підвищення рівня їхньої підготовки до вимог радянської вищої школи. З цією метою для іноземних студентів запроваджувалися додаткові спеціалізовані курси, покликані компенсувати відмінності між освітніми системами та сформувати знання, необхідні для подальшого навчання за обраною спеціальністю. Так, студенти-медики проходили курс з анатомії; для студентів фізико-технічного профілю, зокрема інженерів, архітекторів тощо, викладалося креслення; тоді як філологи повинні були вивчати радянську літературу.¹⁵⁷ Таким чином, підготовчі факультети ставали простором інтеграції іноземних студентів до радянської освітньої системи, забезпечуючи не тільки мовну підготовку, а й вирівнюючи рівень їхньої підготовки відповідно до вимог радянської вищої освіти.

Варто зауважити, що підготовчий факультет ставав ще одним індикатором відмінних підходів радянської влади до студентів з різних країн. Молодь, що прибувала на навчання до Києва з країн Африки, Азії та Латинської Америки мала обов'язково проходити підготовчий факультет. Натомість студенти з соціалістичних країн, зокрема Польщі, Угорщини, Монголії тощо, що навчалися в київських вишах, оминали цей етап.

¹⁵⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 809, ар. 7.

¹⁵⁵ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 509, ар. 10.

¹⁵⁶ Bilibin, *Foreign Students in the USSR*, 19.

¹⁵⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1734, ар. 5-23.

Це можна пояснити відмінним підходом до відбору студентів, що направлялися до Радянського Союзу. Уряди соціалістичних країн ретельніше підходили до відбору кандидатів для відправлення до радянських вишів, намагаючись відобразити високий рівень освіти в їхніх державах.¹⁵⁸ Відповідно, зазвичай студенти з соціалістичних країн мали не просто завершену середню освіту, але деякі навіть були першокурсниками закладів вищої освіти. Натомість керівництво вишів постійно скаржилось на недостатній рівень освіти студентів з країн Азії, Африки та Латинської Америки. Так, до КДУ відправили студента, рівень знань якого дорівнював 5-му класу, відповідно до радянської системи освіти.¹⁵⁹

Певну роль відігравало також попереднє знання російської мови. Частина студентів, зокрема з "країн народної демократії" вивчали російську мову в школах.¹⁶⁰ Для студентів, які не знали російської, могли організовувати окремі курси у разі потреби вже у Радянському Союзі. Наприклад, посольство Угорської Народної Республіки звернулося до Міністерства ВССО УРСР з проханням організувати курси з вивчення російської мови для студентів, яких було відібрано навчатися у СРСР.¹⁶¹ На відміну від курсів підготовчих факультетів, ці курси тривали тільки місяць і передбачали вивчення інших дисциплін.

Система відбору іноземної молоді з соціалістичних країн для навчання в Радянському Союзі не завжди функціонувала досконало. Серед молоді з цих країн також траплялися студенти, які мали незавершену середню освіту, не володіли достатнім рівнем підготовки з базових предметів та знаннями російської мови.¹⁶² Такі випадки викликали занепокоєння з боку викладачів. Приміром, у 1967-му році до Київського інституту харчової промисловості на навчання без проходження підготовчого факультету прибули монгольські студенти.¹⁶³ Викладачі скаржилися, що студенти мали низький рівень освіти та погано або ж зовсім не знали російської мови. Зважаючи на ці чинники, монголи склали зимову сесію незадовільно. Адміністрація інституту, задля підвищення рівня знань монгольських студентів, організувала для них додаткові курси з математики, хімії та російської мови.

Хоча вжиті заходи розв'язували проблему, вони ускладнювали процес навчання, вимагали відведення додаткового часу, викладачів і ресурсів. Не дивно, що ректор звертався з проханнями до Міністерства ВССО УРСР направляти іноземців, які мають достатні знання для навчання в інституті.¹⁶⁴ Ба більше, підкреслюючи позитивний вплив підготовчих факультетів, він пропонував зробити їх проходження обов'язковим і для студентів з соціалістичних країн.¹⁶⁵ Однак протягом досліджуваного періоду у республіці ця практика так і не була запроваджена. Я припускаю, що однією з причин міг бути супротив з боку соціалістичних урядів. Проходження підготовчого

¹⁵⁸ Babiracki, Patryk. "Imperial Heresies: Polish Students in the Soviet Union, 1948–1957," 204–5.

¹⁵⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 213, ар. 44.

¹⁶⁰ Rachel Applebaum, "The Rise of Russian in the Cold War: How Three Worlds Made a World Language," 352.

¹⁶¹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 88, ар. 91.

¹⁶² "Возвратить домой друзьями СССР"..., 54–60.

¹⁶³ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 807, ар. 3–5.

¹⁶⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 807, ар. 3–5.

¹⁶⁵ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 807, ар. 3–5.

факультету означало б збільшення терміну навчання студентів у Радянському Союзі ще на один рік, натомість місячні курси залишалися більш оптимальним варіантом.

Відтак, насправді, навіть проходження підготовчого факультету не гарантувало отримання необхідного рівня знань для навчання на основних факультетах. Після завершення підготовчого факультету проводилися іспити з російської мови та базових дисциплін, які вони вивчали. На відміну від радянських студентів, іноземна молодь звільнялася від складання вступних іспитів, тож підсумкові іспити ставали їх своєрідним аналогом і впливали на подальше розподілення іноземної молоді. Студенти, які отримували задовільний результат, продовжували навчання у закладах вищої освіти. Ті, хто складав іспити на низьку оцінку й не мали достатнього рівня знань, щоб навчатися у вишах, були направлені до середніх спеціальних закладів — технікумів, училищ тощо. Студенти-іноземці, які не змогли скласти іспити, навіть після перездачі, змушені були повторно проходити підготовчий курс.

Проходження підготовчого факультету у київських університетах не означало, що студент продовжуватиме навчання тут. Розподіл студентів відбувалося відповідно до можливостей вишів підготувати студентів обраної спеціальності. Студентів могли направити до інших закладів освіти УРСР чи навіть у інші республіки. Аналогічно, до київських закладів вищої освіти направляли іноземців, які проходили підготовчий факультет в інших містах. Так, студент з Республіки Верхня Вольта, Гібрє Жером Якуба, навчався на підготовчому факультеті в Москві, однак подальше навчання вже продовжував у КДУ.¹⁶⁶

Формально, навчання на основних факультетах мало відбуватися разом з радянськими студентами. Однак як можна спостерігати з вищезгаданим прикладом монгольських студентів, через недостатній рівень підготовки не завжди вдавалося втілити задумане. Іншою перешкодою ставало викладання українською мовою у певних вишах. Подібна ситуація мала місце у Київському державному університеті. Формування зі студентів-іноземців суміжних груп на спеціальностях, окремих від радянських студентів, та викладання для них курсів російською мовою було одним із можливих рішень.¹⁶⁷ Межі даної практики виявилися, коли на фізичний, геологічний та журналістський факультети, де викладання відбувалося українською мовою, було направлено по одному студенту-іноземцю.¹⁶⁸ Адміністрація університету розглядала неможливим і практично недоцільним формуванням індивідуального навчання для трьох студентів російською. Тож цих студентів вирішили направити до інших вишів.¹⁶⁹

Попри те, що іноземні студенти навчалися за стандартними радянськими програмами, під час викладання окремих дисциплін враховувалися особливості країн походження студентів. Так, на навчальних лекціях у Київському медичному інституті викладачі приділяли додаткову увагу захворюванням, поширеним у країнах Африки, Азії та Латинської Америки, а також практикам їх лікування.¹⁷⁰ Це свідчить про прагнення надати іноземним студентам знання, які були б релевантними для їхньої майбутньої професійної діяльності після повернення додому.

¹⁶⁶ *Наш університет*, 13-15.

¹⁶⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 33, ар. 16.

¹⁶⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 32, ар. 57.

¹⁶⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 32, ар. 57.

¹⁷⁰ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 257, ар. 53.

Водночас адаптація навчальних курсів до специфіки країн походження студентів у певних випадках мала не лише практичне, а й ідеологічне значення. Наприклад, у КДУ для студентів, які вивчали міжнародне право, до навчальної програми були включені додаткові курси, присвячені національно-визвольним рухам та внутрішньополітичним процесам у "країнах, що розвиваються".¹⁷¹ Ключовим завданням цих курсів було порівняння соціалістичного та капіталістичного шляхів розвитку країн й наголошення на перевагах першого.¹⁷² Таким чином, врахування особливостей країн походження студентів слугувало не лише підвищенню практичної цінності освіти, але й створювало додаткові можливості для поширення радянських політичних та ідеологічних наративів.

Як зазначалося у попередньому підрозділі, багатьох іноземців захоплював прогрес СРСР у наукових галузях, про який вони чули вдома. Радянське керівництво намагалось підтримувати й посилювати образ високорозвиненої країни, зокрема через демонстрацію технічних здобутків країни в університетах. Для досягнення цієї мети навчання іноземних студентів мало відбуватися у добре обладнаних аудиторіях із використанням сучасних на той час технічних засобів навчання. Так, активно застосовувалися магнітофони та радіоприймачі для прослухування навчальних записів.¹⁷³ Поширеною практикою був показ під час занять радянських фільмів та демонстрація навчальних слайдів із використанням діапроекторів і кіноустановки. Окрім того, виші використовували навчальні установки, такі як "КИСИ-5", "Промінь", "Рось", "Ролик". Вони дозволяли моделювати окремі виробничі процеси та відпрацьовувати базові практичні навички роботи з технічними системами в умовах навчальної лабораторії. Таким чином, технічне оснащення одночасно виконувало освітню функцію і слугувало демонстрацією високого рівня матеріально-технічних можливостей СРСР.

Однак не всі виші мали у своєму розпорядженні відповідно обладнані аудиторії. Це не дивно, адже кошти для облаштування аудиторій та лабораторій університети повинні були виділяти з власного бюджету. З подібною проблемою стикався Київський інститут народного господарства. Заняття для іноземців проводилися в кабінетах без застосування жодних технічних засобів.¹⁷⁴ В КПІ не було достатньої кількості техніки для всіх студентів.¹⁷⁵ Таким чином, прагнення продемонструвати іноземним студентам матеріально-технічні досягнення Радянського Союзу нерідко наштовхувалися на обмежені можливості самих навчальних закладів. Це створювало ризик того, що іноземні студенти зіткнулися б розбіжностями між пропагованим образом Радянського Союзу та повсякденною реальністю, які радянське керівництво прагнуло подолати в процесі навчання.

Найбільш послідовно ідеологічна складова навчання мала реалізовуватися через систему викладання дисциплін суспільних наук. Вступні курси з суспільних

¹⁷¹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1695, ар. 5.

¹⁷² ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1695, ар. 5.

¹⁷³ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1701, ар. 8-9.

¹⁷⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 787, ар. 8.

¹⁷⁵ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1700, ар. 6.

наук вивчалися ще на підготовчих факультетах.¹⁷⁶ Зокрема, для студентів технічного профілю викладався курс "Радянський Союз", а для іноземців-гуманітаріїв – "Історія СРСР" та "Економічна географія СРСР".¹⁷⁷ Ці дисципліни знайомили іноземців з історією та політикою Радянського Союзу, його досягненнями та роллю у міжнародних відносинах.¹⁷⁸ На основних факультетах перелік курсів суспільних наук розширювався: протягом першого року навчання студенти вивчали курс з історії КПРС, на другому — марксистсько-ленінську філософію, а на третьому — політичну економію й основи наукового атеїзму.¹⁷⁹

Радянська влада покладала значні сподівання на ці курси, які "відкривали великі можливості для ідейного впливу на іноземців та формування у них матеріалістичного світогляду".¹⁸⁰ Водночас саме суспільні науки нерідко ставали предметом суперечок між радянською стороною та частиною урядів держав, які направляли своїх громадян на навчання до СРСР.

Формально, вивчення суспільних наук було обов'язковим для студентів з соціалістичних країн. Однак, після XX з'їзду КПРС у 1956 р. і появи ідеологічних розбіжностей між Радянським Союзом та деякими його союзниками, ситуація ускладнилася. Керівництво Польщі, Сирії дедалі скептичніше ставилися до цих дисциплін. Свою позицію вони аргументували тим, що їхні студенти вже вивчали курси з марксистсько-ленінської філософії на батьківщині.¹⁸¹ Польський уряд, прагнучи зменшити вплив радянської пропаганди на свою молодь, спрямовував на навчання до Радянського Союзу переважно осіб, які вже мали вищу освіту та сформовані політичні погляди, а отже вважалися менш вразливими до ідеологічного впливу.¹⁸²

Якщо польський уряд прагнув мінімізувати рівень впливу на свою молодь, то уряди Югославії, В'єтнаму та Китаю відкрито виступали проти вивчення дисциплін суспільних наук. Унаслідок звернень посольств цих країн до Міністерства ВССО СРСР, югославські, в'єтнамські та китайські студенти були звільнені від проходження відповідних курсів.¹⁸³ Самі студенти здебільшого підтримували позицію своїх посольств і чинили опір вивченню суспільних наук, пропускаючи лекції та семінари або відмовляючись складати іспити.

Ці випадки насправді демонструють ширшу проблему розбіжностей у ідеологічних поглядах, що відбувалися у соціалістичному таборі у 1960-х роках. Дедалі частіше, не погоджуючись з політикою радянської влади, ці уряди прагнули обмежити її вплив на власних громадян. Показово, що радянська влада вирішувала йти на поступки, а не наполягала на своєму. Я припускаю, що такі дії були пов'язані з

¹⁷⁶ Ці курси розпочиналися 1-3 місяці після початку навчання, оскільки викладання проводилося російською мовою і студентам потрібен був час для її опанування. Однак, очевидно, що за такий короткий термін студентам не отримували досить знань, щоб повністю розуміти матеріал. Тож до викладання дисциплін суспільних наук залучали викладачів, які знали іноземні мови, або ж залучали також перекладачів.

¹⁷⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 809, ар. 7-9.

¹⁷⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 809, ар. 7-9.

¹⁷⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1694, ар. 21.

¹⁸⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 213, ар. 11-15.

¹⁸¹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 213, ар. 11-15.

¹⁸² Babiracki, "Imperial Heresies", 233-4.

¹⁸³ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 213, ар. 11-15.

важливістю практики навчання іноземних студентів у Радянському Союзі й зацікавленістю в її продовженні.

Неоднозначно до практики викладання суспільних наук ставилися також уряди інших держав. Варто зауважити, що, на відміну від студентів з соціалістичних країн, для студентів з "капіталістичних країн" та "країн, що розвиваються" ці курси були факультативними. Таке рішення було викликане побоюваннями радянської влади щодо можливих звинувачень у нав'язуванні студентам-іноземцям політичних поглядів.¹⁸⁴ Відповідно студенти з країн Африки, Азії, Латинської Америки та Західної Європи мали змогу самостійно вирішувати чи відвідувати ці заняття. Хоча посольства цих держав офіційно не перешкоджали викладанню курсів суспільних наук, окремі студенти, відмовляючись вивчати соціальні дисципліни, посилялися на рекомендації своїх дипломатичних представників уникати відвідування подібних дисциплін.¹⁸⁵ Таким чином, радянське керівництво усвідомлювало політичну чутливість суспільних наук і було змушене балансувати між прагненням поширювати власні ідеологічні наративи та необхідністю уникати конфліктів.

З цією метою заклади освіти вдавалися до різноманітних маніпуляцій, щоб добровільно заохотити іноземців відвідувати дисципліни суспільних наук. Так, студенти з країн капіталістичного шляху розвитку виявляли небажання слухати курси діалектичного та історичного матеріалізму. Свою відмову від проходження цих дисциплін студенти обґрунтовували заборонаю їхніх посольств вивчати згадані курси або суперечністю змісту дисциплін власним релігійним переконанням.¹⁸⁶ У відповідь кафедра філософії Київського державного університету перейменувала ці дисципліни, надавши їм більш нейтральні назви — це виявилось ефективним. "Нові" курси філософії та основ соціології, які відрізнялися від попередніх тільки назвою, почали користуватися значно більшою популярністю серед іноземних студентів. Зміна назв курсів дозволяла подолати частину упереджень, але не усунула головної проблеми — сприйняття суспільних наук як інструменту ідеологічного впливу. Так, в'єтнамський студент заявляв, що дисципліни суспільних наук "це чиста пропаганда", а вони приїхали отримувати академічні знання.¹⁸⁷

Таким чином, навіть попри намагання вишів вжити різноманітних заходів, щоб заохотити іноземців вивчати суспільні науки, це тільки частково вдавалося. Зокрема, це добре відображалось на статистиці щодо вивчення суспільних наук. У 1967-1968 рр. у Київському інституті інженерів цивільної авіації тільки 54% складали сесію з дисциплін суспільних наук, 28% студентів складали сесію, але не відвідували лекції курсів, а 28% ані відвідували, ані складали сесію.¹⁸⁸

Водночас частина іноземної молоді, навпаки, без додаткового заохочення виявляла значний інтерес до суспільних дисциплін. Наприклад, студент з Афганістану вважав, що соціально-економічні дисципліни варто зробити обов'язковими для всіх іноземців.¹⁸⁹ Інші іноземці прагнули отримати поглиблені знання з

¹⁸⁴ Katsakioris, "Burden or Allies?," 546.

¹⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 762, ар. 144-155.

¹⁸⁶ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 95, ар. 39.

¹⁸⁷ ЦДАВОУ, ф. 5159, оп. 1, спр. 11, ар. 3.

¹⁸⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1089, ар. 78.

¹⁸⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 95, ар. 39.

марксизму-ленінізму. Зокрема 54 студенти (1%) основної спеціальності також навчалися у вечірніх університетах марксизму-ленінізму.¹⁹⁰ Також 1335 (27%) іноземних студентів відвідували додаткові гуртки з вивчення суспільних наук, створені вишами. Ці гуртки були добровільними для відвідування й чисельність бажаючих становила меншість, зокрема 3623 (52%) студенти не прагнули відвідувати жодну з додаткових форм вивчення суспільних дисциплін. Такі дії університетів свідчать, що не маючи можливості впливати через суспільні дисципліни на всіх, вони намагалися сконцентруватися довкола студентів, які були зацікавлені їх вивченні.

Таким чином, викладання суспільних наук перетворилося на один з головних майданчиків зіткнення між прагненнями радянської влади здійснювати ідеологічний вплив та небажанням частини іноземних урядів і студентів приймати цей вплив. Попри намагання вишів залучити студентів до вивчення суспільних дисциплін і частковий успіх у цій справі, їм не вдавалося досягти бажаних результатів. Більше того, радянська влада нерідко змушена була йти на поступки вимогам іноземних урядів. Це свідчить, що для радянської влади підтримка дипломатичних відносин була важливішою за рівень ідеологічного впливу. Тож інші форми впливу, які описувалися вище, набували особливого значення.

Попередньо терміни навчання іноземних студентів у республіці на основних факультетах були аналогічними до радянських студентів – 4–5 років (без врахування підготовчого факультету), варіюючись між програмами. Винятком було навчання у медичних закладах вищої освіти, тривалість якого становила 6 років. Однак з різних причин тривалість навчання іноземців могла змінюватися. Одним з таких факторів ставала низька підготовка, погана академічна успішність протягом навчального року чи накопичення академічних заборгованостей. Хоча ці чинники розглядалися як підстава для відрахування студентів з університетів, в окремих випадках іноземцям дозволяли повторно пройти рік навчання. Через вагомі сімейні чи особисті причини деякі студенти–іноземці брали академічні відпустки.

Якщо в даних ситуаціях термін навчання цих іноземців продовжувався, то інші студенти навпаки просили про його скорочення. Зокрема із запитом зменшити тривалість навчання до 2–2,5 років звернулися п'ятеро студентів з Афганістану, які навчалися на спеціальності "Планування народного господарства" у Київському інституті народного господарства. У результаті проведення співбесіди було визначено, що студенти мають достатній рівень підготовки для опанування програми за скорочений термін. Відповідно для них створили навчання в окремій групі за індивідуальним планом.¹⁹¹ Такі випадки були радше винятками, але вони добре висвітлюють, що радянське керівництво прагнуло йти назустріч іноземним студентам. Однак, тут варто враховувати, що ці студенти мали попередню вищу освіту, яку здобули в Афганістані. Я припускаю, що це вплинуло на прийняття позитивного рішення комісією.

З часом почали виникати пропозиції про скорочення часу навчання для всіх іноземців в республіці. З одного боку, такі пропозиції надходили від урядів іноземних держав, які критично потребували спеціалістів й прагнули якомога швидше їх

¹⁹⁰ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 1030, ар. 1.

¹⁹¹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1360, ар. 104-7.

отримати. Ба більше, вони апелювали до західної системи навчання. Маючи намір представити можливості здобути освіту в Радянському Союзі як альтернативи навчанню в країнах Західної Європи та Америки, радянська влада намагалася реагувати на побажання іноземних держав. З іншого боку, радянське керівництво також було зацікавлене в скороченні терміну навчання, адже це означало зменшення витрат для навчання одного студента, а також розширення можливостей для підготовки більшої кількості спеціалістів протягом певного періоду часу. Перші такі спроби впроваджувалися в московських університетах, зокрема Університеті дружби народів. Пізніше, до застосування подібних практик Міністерство заклиало інші заклади Радянського Союзу, які займалися підготовкою іноземних студентів, зокрема і київські виші.

Скорочення терміну навчання стало одним з дискусійних запитань на нараді щодо підготовки іноземців у республіці. Частина присутніх підтримала дану ідею. Втім, у інших представників вузів виникали сумніви щодо можливості якісної підготовки спеціалістів протягом коротшого терміну, особливо беручи до уваги низький рівень підготовки іноземців, які прибували на навчання. Досягти узгодженості щодо терміну навчання так і не вдалося. Ба більше, вказівок про обов'язкове скорочення періоду навчання іноземців від МВССО СРСР не надходило. Дане питання так і залишилося невирішеним, а університети самостійно приймали рішення про можливість скорочення терміну навчання. Так на факультеті міжнародного права Київського державного було змінено програму й навчання тривало чотири роки. Водночас адміністрація КІБІ зазначала про недоцільність скорочення програми для іноземців.¹⁹² Зменшення тривалості підготовки іноземців було можливе тільки коштом сезонних практик, які допомагали закріпити здобуті навички під час навчання.¹⁹³ Адміністрація вказувала, що скасування практики негативно вплине на якість підготовки іноземної молоді в інституті.¹⁹⁴ Відповідно студенти продовжували навчатися за попередньою схемою.

З іншого боку, довший час перебування в радянських вишах, відкривав можливості для більш тривалого ідеологічного впливу на студентів, а отже і збільшував шанси на успішність у досягненні цілі змінити світогляд іноземної молоді. Так, керівництво Київського медичного інституту стверджує, що у процесі довготривалої роботи зі студентом з Того, Абаглю Жозефом, протягом усього періоду навчання інституту вдалося змінити світогляд студента "від прямо ворожих поглядів він трансформувався до дружніх, сердечних".¹⁹⁵ Керівництво підкреслює, що неможливо навести одну конкретну причину, за допомогою якої вдалося досягти таких результатів. Натомість це було наслідком багатогранної роботи, яка вимагала залучення значних ресурсів, зокрема і людських. Насправді подібні приклади ефективності впливу на іноземну молодь спостерігалися і в інших вишах.

Однак виникає запитання, що відбувалося, якщо закладам вищої освіти не вдавалося змінити негативне ставлення до Радянського Союзу з боку іноземної

¹⁹² ДАК, ф. 1146, оп. 1, спр. 756а, ар. 3.

¹⁹³ ДАК, ф. 1146, оп. 1, спр. 756а, ар. 3.

¹⁹⁴ ДАК, ф. 1146, оп. 1, спр. 756а, ар. 3.

¹⁹⁵ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 786, ар. 9-10.

молоді? Показовим у цьому контексті є приклад Пітера Ому-Куле Вітуса Лінуса, студента з Кенії. Керівництво Київського інституту народного господарства підкреслювало, що студент цілеспрямовано поширював неправдиві чутки про існування расизму у радянському суспільстві, дезінформував своїх земляків повідомленнями з іноземних радіостанцій, відкрито говорив про переваги західного образу життя.¹⁹⁶ Крім того, у матеріалах підкреслюється, що студент порушував громадський порядок та вживав алкогольні напої. Особливе занепокоєння викликало поширення таких поглядів серед інших студентів — як радянських, так й іноземних. Попри намагання керівництва вплинути на погляди студента через численні індивідуальні консультації, розмови тощо, результату не вдалося досягти. У такому разі адміністрація інституту запропонувала відрахувати студента. Цей випадок демонструє, що радянська влада не була готова миритися з публічною критикою іноземної молоді.

Таким чином, підготовка іноземних студентів у радянських закладах вищої освіти поєднувала дві взаємопов'язані мети. З одного боку, університети прагнули надати іноземній молоді необхідні знання та професійні навички, компенсувати відмінності в освітніх системах і підготувати кваліфікованих фахівців для їхніх країн. З іншого боку, навчальний процес розглядався як інструмент ідеологічного впливу, покликаний сформувати у студентів позитивне ставлення до Радянського Союзу та його суспільно-політичної моделі. Ця мета реалізовувалася через викладання російської мови, суспільних наук, адаптацію навчальних курсів, а також через ширші практики повсякденного виховного впливу. Водночас реакція іноземних студентів і урядів їхніх держав свідчить про те, що результати цієї політики були неоднозначними. Частина молоді справді сприймала радянські наративи, тоді як інші ставилися до них критично або відкрито відкидали їх. Водночас, іноземні уряди мали власні уявлення про те, які фахівці їм потрібні. Це призводило, до появи розбіжностей щодо навчального процесу, зокрема вивчення суспільних наук. Саме тому підготовка "вірних друзів Радянського Союзу" виявилася значно складнішим завданням, ніж підготовка кваліфікованих спеціалістів.

2.4 Більше ніж викладачі: функції педагогів у роботі з іноземними студентами

4-го грудня 1969-го року Комітет державної безпеки підготував доповідну записку про стан роботи з іноземними студентами, що навчалися у вищих закладах освіти УРСР. Серед проблем, які, на думку КДБ, існували в республіці й негативно впливали на навчання іноземної молоді, окремо згадувалося викладання Матвієм Шестопалом російської мови у Київському інституті народного господарства.

¹⁹⁶ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1078, ар. 17-8, 68.

Причиною такого занепокоєння була не якість його роботи чи методика викладання, як можна було б очікувати, а його погляди.¹⁹⁷

Викладацька кар'єра М. Шестопаля розпочалася ще в 1953 р. на факультеті журналістики КДУ. Через два роки він став деканом цього ж факультету та секретарем його партбюро. Однак стрімке кар'єрне зростання змінилося політичними звинуваченнями: у 1957 р. йому інкримінували "демагогію національного питання" та звільнили з посади декана.¹⁹⁸ У наступні роки репутація викладача як "неблагонадійного" серед державних органів лише посилювалася: він публічно засудив запровадження в республіці двомовності на вечорі пам'яті, присвяченому В. Еллану-Блакитному.¹⁹⁹ Реакція на такі погляди не забарилася — у 1965 р. М. Шестопаля було звільнено парткомом КДУ.

Для радянської влади викладачі, які працювали з іноземними студентами, були не лише педагогами, вони мали стати також своєрідними популяризаторами радянської системи — тими, що формуватимуть у студентів позитивний образ СРСР, його політики, повсякдення. У цьому контексті постать М. Шестопаля виглядала суперечливою: людина, яка критикувала окремі аспекти радянської національної політики, опинялася серед тих, кому доручали представляти переваги Радянського Союзу іноземній молоді. Саме тому рішення керівництва Київського інституту народного господарства допустити М. Шестопаля до викладання іноземним студентам викликало критику з боку КДБ.

Як розвивалися події далі: чи звільнили викладача з інституту, чи він продовжив викладати російську мову іноземним студентам, не вдалося з'ясувати. Попри це, історія Матвія Шестопаля добре демонструє наскільки політизованою була робота педагогів. У цьому підрозділі буде розглянуто, як викладачі мали одночасно виконувати функції педагогів, вихователів, батьків та інформаторів.

Навчальний процес розглядався радянською владою як важливий інструмент для впливу на світогляди іноземних студентів, як було показано в попередньому підрозділі. Його ефективність значною мірою залежала від викладачів, які повинні були втілювати це в реальність. Відповідно Міністерство ВССО СРСР вимагало від вищих навчальних закладів обирати висококваліфікованих викладачів для роботи зі студентами-іноземцями. Однак що саме мали на увазі під "кваліфікованістю" та як вона визначалася?

Зважаючи на звіти керівництва вишів, до уваги брали низку різноманітних критеріїв. Важливими показниками ставали обізнаність у дисципліні, яку викладач мав читати, а також попередній педагогічний стаж. Наприклад, на підготовчому факультеті КІБІ серед 23-х педагогів, що працювали з іноземними студентами, більшість — 14 осіб (61%) — мали педагогічний стаж від 6-ти до 20-ти років; ще 5 викладачів працювали від 2-х до 5-ти років, а 4 — від 27-ми до 35-ти років (див.

¹⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 762, ар. 144-155.

¹⁹⁸ Юрій Колісник, "Матвій Шестопаля — активний борець за національну гідність", *Журналістика*, no. 13 (2014): 114.

¹⁹⁹ Михайло Скорик, "Бунт на факультеті журналістики Київського університету 1965 року як реакція студентів на початок згорання хрущовської відлиги", *Український інформаційний простір*, no. 3 (2019): 109, <https://doi.org/10.31866/2616-7948.3.2019.171356>.

Додаток 4).²⁰⁰ Варто зауважити, що тривалий педагогічний стаж не обов'язково означав значний досвід роботи саме з іноземними студентами. Зокрема, Т. Ніпорко викладала протягом 35 років, але лише останні 2 роки читала курс "Радянський Союз" на підготовчому факультеті. Натомість, Інеса Венералова працювала в інституті 9 років, із яких 7 викладала саме іноземцям.²⁰¹ Траплялися й випадки призначення молодих спеціалістів, без попереднього педагогічного досвіду: Лада Денисова одразу після завершення навчання почала викладати креслення іноземним студентам.²⁰²

Очевидно, що керівництво університетів намагалося уникати таких ситуацій й залучати педагогів, які мали хоча б мінімальний досвід викладання. Однак, більшість усе ж розпочинала викладати іноземним студентам, маючи порівняно невеликий досвід: 10 займалися викладацькою діяльністю від 1-го до 5-ти років, 5 – від 6-ти до 10 років, 2, – від 10-ти до 20-ти років та 3 працювали понад 20 років.²⁰³ Це може свідчити про те, що педагогічний стаж був важливим, але не визначальним чинником у доборі викладачів.

Не менш вагомою вимогою для педагогів, які працювали з іноземними студентами, особливо на підготовчих факультетах, було володіння іноземними мовами. На початкових етапах навчання студенти ще не могли вільно розмовляти російською, тому здатність викладача комунікувати мовами, які знали іноземці, була необхідною для забезпечення навчального процесу. Відповідно призначення менш досвідчених викладачів могло бути спричинено тим, що саме молоді спеціалісти частіше володіли іноземними мовами.

Така тенденція була пов'язана з ширшим контекстом політики радянського керівництва кінця 1930-х — початку 1950-х років: в умовах міжнародної ізоляції Радянського Союзу та поширення ксенофобських настроїв знання іноземних мов нерідко викликало підозру в нелояльності чи шпигунстві та привертало увагу з боку радянських органів.²⁰⁴ Як наслідок, лише незначна частина радянських громадян, які здобували педагогічну освіту в цей період, володіли іноземними мовами. Ситуація почала змінюватися з трансформацією інтернаціональної політики Радянського Союзу та прагнення до розширення міжнародних контактів з середини 1950-х років. Володіння іноземною мовою ставало вагомим компонентом рівня кваліфікації викладачів. Іспит з іноземної мови був запроваджений обов'язковим при вступі на аспірантуру, а також у межах міжнародної освітньої співпраці радянських спеціалістів почали частіше направляти за кордон.²⁰⁵ Ці фактори, зокрема й практика навчання іноземців в радянських вишах, сприяли популяризації знання іноземної мови серед молодшого покоління педагогів.

Таким чином, можна припустити, що у даних обставинах керівництво вищих закладів нерідко опинялося перед необхідністю обирати між більш досвідченими педагогами та молодшими спеціалістами, які володіли іноземними мовами. Відтак,

²⁰⁰ ЦДАГО, ф. 4621, оп. 13, спр. 809, ар. 16-18.

²⁰¹ ЦДАГО, ф. 4621, оп. 13, спр. 809, ар. 16-18.

²⁰² ЦДАГО, ф. 4621, оп. 13, спр. 809, ар. 16-18.

²⁰³ ЦДАГО, ф. 4621, оп. 13, спр. 809, ар. 16-18

²⁰⁴ Оксана Булгакова, *Науково-педагогічна інтелігенція Радянської України (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.): формування, становище та діяльність* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2018), 94.

²⁰⁵ Булгакова, *Науково-педагогічна інтелігенція*, 96.

зважаючи на те, що Міністерство ВССО СРСР не визначало чітких критеріїв "кваліфікованості", залишаючи це поняття доволі розмитим, керівництво вишів опиралось на можливості університетів та обирало педагогів, які, на їхню думку, були найбільш підготовленими для викладання іноземній молоді.

Постійний розвиток науки, зміни у методах викладання та специфіка роботи з іноземними студентами робили наявність освіти та попередній педагогічний досвід недостатніми умовами для ефективної роботи викладачів. Задля вдосконалення їхньої професійної компетентності постійно діяли курси підвищення кваліфікації, а на базі різних університетів організовувалися наради та конференції, на яких викладачі могли ділитися досвідом роботи з іноземцями. Поширеною практикою було також проведення семінарів, тематика яких охоплювала історію, політику, культуру та сучасне становище країн, з яких приїжджала на навчання іноземна молодь. Це було зумовлено як необхідністю ознайомити викладачів з особливостями цих країн, про які вони могли не знати, так і намаганням зробити навчальний процес більш ефективним і практично орієнтованим. Зокрема, педагогів інформували про природні ресурси окремих регіонів, кліматичні умови, типові захворювання та інші аспекти, які б впливали на специфіку роботи майбутніх випускників.

Поступово викладання іноземній молоді формувалося як окрема сфера педагогічної спеціалізації, яка вимагала не тільки фахової підготовки, але також й специфічних знань, навичок та практик взаємодії зі студентами з інших країн. У контексті цих тенденцій Міністерство ВССО УРСР зверталось до Мінвузу СРСР з ініціативою відкрити аспірантуру для підготовки викладачів, які спеціалізувалися б на викладанні російської мови студентам-іноземцям.²⁰⁶ Варто зауважити, що лише незначна кількість педагогів, які працювали з іноземною молоддю, мала високі наукові ступені. Так, у Києві з 220-ти університетських викладачів російської мови, тільки 16 були кандидатами чи докторами наук.²⁰⁷ Саме тому республіканське Міністерство ВССО пропонувало відкрити у КДУ аспірантуру за спеціальністю "Методи викладання російської мови іноземцям" та надати університету право приймати кандидатські іспити з цієї спеціальності.²⁰⁸

Заступниця міністра К. Колосова зазначала, що серед викладачів були потенційні кандидати для вступу на аспірантуру.²⁰⁹ Ба більше, частина педагогів вже працювала над кандидатськими дисертаціями та навіть склала іспити з філософії та іноземної мови, однак вони не мали можливості захистити свої дослідження. Тож затвердження ініціативи Міністерства повинно було не лише сприяти підвищенню кваліфікації викладачів, а й покращити якість викладання російської мови іноземним студентам.

Як яскраво видно з прикладу М. Шестопада, попри професійну підготовку викладачів, вагомим чинником, що мав враховуватися при відборі, ставала також політична лояльність. Очікувалося, що педагоги будуть не просто викладати фахові дисципліни, але структурувати матеріал, так щоб він відповідав комуністичній

²⁰⁶ ЦДАВОУ, ф. 4621. оп. 13, спр. 808, ар. 1-4.

²⁰⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621. оп. 13, спр. 808, ар. 1-4.

²⁰⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621. оп. 13, спр. 808, ар. 1-4..

²⁰⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621. оп. 13, спр. 808, ар. 1-4.

ідеології. Це мало сприяти "вихованню іноземних студентів у дусі поваги до Радянського Союзу та радянського суспільства".²¹⁰

Міністерство ВССО СРСР вважало, що з подібними завданнями здатні впоратися тільки "політично зрілі" викладачі — члени Комуністичної партії України (КПУ) чи Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЛКСМУ). Тому керівництво вишів повинно було надавати перевагу педагогам, які відповідали цим критеріям. Наприклад, у Київському автомобільно-дорожньому інституті різні дисципліни іноземним студентам викладали 9-ро педагогів, із яких 7-ро були членами партії та 2-є — безпартійними.²¹¹ При тому, безпартійні викладали профільні дисципліни, що свідчило про акцентування при відборі викладачів фахових предметів першочергово на професійну кваліфікацію викладачів, а не партійність. Подібну ситуацію можна спостерігати й у інших закладах вищої освіти: у Київському інституті театрального мистецтва, з 12-ти педагогів 4 були безпартійними, й саме вони викладали фахові курси.²¹² Таким чином, це ще раз підкреслює зміну в підході підготовки іноземних студентів в Радянському Союзі — вони передусім мали бути кваліфікованими фахівцями.

Очевидно, радянська влада прагнула, щоб усі викладачі належали до партії або комсомолу, однак через постійні труднощі з добром відповідних кадрів, університетське керівництво намагалося забезпечити "політично лояльними" педагогами насамперед викладання російської мови та курсів суспільних наук. Саме ці дисципліни розглядалися як ключові інструменти для ідеологічного виховання іноземної молоді, яке викладачі мали здійснювати безпосередньо впродовж навчального процесу.

Така робота продовжувалася і в позалекційний час. Викладачів спонукали проводити індивідуальні та групові бесіди після занять чи в гуртожитках. На них обговорювалися питання іноземних студентів щодо політики Радянського Союзу, публікацій в пресі, книг радянських авторів, фільмів, вистав тощо. Насправді ці зустрічі мали виключно пропагандистський характер: педагоги повинні були "допомогти студентам правильно сприймати соціалістичну реальність".²¹³ Покладення подібних завдань на педагогів підкреслює, що їхні обов'язки виходили за межі викладання, окрім цього вони мали виконувати також роль пропагандистів радянської системи та вихователів.

Враховуючи згадані фактори, від керівництва вищих навчальних закладів очікували відповідально підходити до відбору викладачів для іноземних студентів. Хоча у річних звітах університетів повідомляли про дотримання вимог у підборі кадрів, втім на практиці у деяких з них існувала низка проблем. У лютому 1962-го року було проведено перевірку якості викладання російської мови для студентів-іноземців у Київському медичному інституті. Серед інших недоліків повідомлялося, що частина викладачів проводила заняття стихійно, без затвердженого календарного плану і використовувала тексти, що не відповідали програмі вивчення

²¹⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 73, ар. 6.

²¹¹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1372, ар. 6.

²¹² ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1090, ар. 9.

²¹³ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 95, ар. 157.

російської мови іноземною молоддю.²¹⁴ Подібна ситуація могла виникнути внаслідок різноманітних чинників: ігнорування вимог щодо відбору педагогів керівництвом інституту та призначення для викладання російської мови некваліфікованих спеціалістів; через відсутність необхідної літератури (адже виші часто зустрічалися з браком підручників, які були затверджені програмою); чи внаслідок недбалого ставлення самих педагогів. Таким чином, цей приклад демонструє розрив між офіційними вимогами Міністерства ВССО СРСР та практикою їх реалізації в конкретних закладах вищої освіти.

Варто зауважити, що причиною подібних суперечностей інколи були не байдужість викладачів чи недогляд керівництва університетів, а відсутність узгоджених інструкцій з боку радянської влади. У 1954 р. Мінвуз СРСР видало наказ "Про покращення роботи серед студентів з країн народної демократії".²¹⁵ У ньому зверталася увага на заниження частиною викладачів вимог до іноземних студентів — не завжди об'єктивне оцінювання та проявлення ліберального ставлення до останніх. Мінвуз підкреслював, що подібні дії перешкоджають підготовці фахівців серед іноземних студентів на високому рівні і постановляв ставити іноземним студентам такі ж вимоги як і радянським.

Водночас у інших постановах Міністерство ВССО СРСР заклиало проявляти особливу увагу до іноземних студентів, що фактично суперечило наказу 1954-го року. Так, у Харківському інституті гірничого машинобудування на спеціальності "автоматика й обчислювальна техніка" в одній групі разом навчалися радянські та монгольські студенти. Останні натрапляли на труднощі у підготовці до занять та конспектування лекцій через недостатнє володіння російською мовою та слабшу підготовку з дисциплін спеціалізації. Викладачу Юдіну докоряли, що він не звертав увагу на проблеми студентів з МНР, не поставився "дбайливо до монгольських студентів, не організував для них додаткове заняття чи консультацію".²¹⁶

Показово, що поведінку Юдіна можна розглядати як принцип однакової вимогливості до радянських та іноземних студентів, на якому власне наполягало Міністерство в наказі 1954 р. Натомість в конкретній ситуації таке ставлення Ю. Даденков інтерпретував як небажання педагога працювати з іноземними студентами. Отже, суперечливість вимог радянського керівництва свідчить про відсутність чітко сформованої моделі роботи з іноземними студентами. З одного боку, влада прагнула інтегрувати їх у радянську систему освіти через однакові академічні вимоги, а з іншого боку — розглядала іноземну молодь як особливу категорію, яка постійно потребувала додаткового нагляду. У результаті викладачі опинялися між двома суперечливими стандартами, які було складно повною мірою поєднати на практиці.

Якщо небажання Юдіна навчати іноземних студентів можна поставити під сумнів, то в інших вишах траплялися викладачі, які проявляли таке ставлення. Один із працівників деканату в справах іноземних студентів Київського інституту народного господарства, М. Королев, не схвалював практику навчання іноземців в Радянському Союзі. Такі погляди Королева відображалися на його роботі зі

²¹⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 49, ар. 1-3.

²¹⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 4990, ар. 1-5.

²¹⁶ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 73, ар. 9-10.

студентами-іноземцями, які помічали недоброзичливе ставлення з боку працівника. Зокрема, студент з Афганістану описував М. Королева як найкращого кандидата для використання ворогами Радянського Союзу, з метою нанести шкоду практиці навчання іноземної молоді в СРСР.²¹⁷ Направлення Королева до роботи з іноземними студентами на пряму суперечило одному з критеріїв відбору кадрів — політична лояльність. Тому не дивно, що викладачів і працівників з подібними переконаннями радянське керівництво прагнуло усувати від роботи з іноземною молоддю.

Обґрунтування цієї кадрової політики було пов'язано з ще одним важливим завданням, яке покладали на педагогів — необхідністю завоювання авторитету та довіри серед іноземної молоді. Радянське керівництво спонукало викладачів "по-батьківськи" ставитися до іноземців, проводити консультації, допомагати з навчанням, відвідувати в гуртожитках, запрошувати їх до себе додому, спілкуватися з ними.²¹⁸ Поширеною практикою були також спільні походи іноземців з викладачами до кіно, театрів.

У низці випадків така модель взаємодії сприяла формуванню близьких стосунків взаємодії між педагогами та студентами. Так, Камара Кекура Ептімус Файяма зі Сьєрра-Леоне згадував, що викладачка російської мови Ніна Олександрівна постійно цікавилася успіхами студентів, у позаробочий час допомагала їм долати труднощі в навчанні та підтримувала їх в повсякденному житті. Особливе враження на Файяму справив випадок, коли він захворів. Тоді Ніна Олександрівна відвідувала студента в гуртожитку, спілкувалася з лікарем щодо стану його здоров'я та "підбадьорювала, як мати, вселяла віру в мої сили".²¹⁹

Міністр ВССО УРСР Юрій Даденков підкреслював, що "такі дружні відносини викладачів та іноземних студентів приносять багато користі в їх політичному вихованні".²²⁰ Не виключаючи можливості формування справді щирих стосунків між викладачами й іноземцями, подібна модель взаємодії часто мала прагматичний характер. "Користь", про яку згадує Ю. Даденков, полягала у можливості отримання інформації про настрої та поведінку іноземної молоді. Довіряючи педагогам, студенти в неформальних розмовах могли висловлювати власні політичні погляди, розповідати про інших студентів-іноземців або ділитися інформацією про ситуацію у власних країнах. Отримані відомості були важливими як для адміністрації вишів, яка прагнула краще контролювати студентське середовище та знаходити ефективні механізми впливу на нього, так і для органів державної безпеки.

Зважаючи на те, що викладачі ставали важливим джерелом інформації про настрої та поведінку іноземних студентів, частину з них вербував Комітет державної безпеки.²²¹ Втім, навіть педагоги, які не були агентами спецслужб, у разі потреби активно залучалися КДБ. Так, наприклад, від декана підготовчого факультету КДУ Гліба Цветкова надійшло повідомлення про те, що у в'єтнамських студентів викликало низку запитань рішення XXII з'їзду КПРС про перенесення тіла Й. Сталіна з мавзолею, які вони висловили викладачці Коротковій. Не дивно, що такі відомості

²¹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, Оп. 1, спр. 762, ар. 144-155.

²¹⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 787, ар. 23.

²¹⁹ *Наш університет*, 17-21.

²²⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 73, ар. 11-12.

²²¹ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1401, ар. 6.

викликали зацікавлення в КДБ, адже антирадянські погляди та висловлювання з боку іноземних студентів могли стати причиною для відрахування з університету, або щонайменше у таких випадках повідомляли посольства їхніх країн. Для з'ясування ситуації та розуміння настроїв студентів з В'єтнаму представники органів безпеки безпосередньо звернулися до викладачки. У результаті Короткова підкреслила, що причиною було незнання матеріалів з'їзду, а в'єтнамські студенти загалом добре відгукуються про Радянський Союз.²²² Цей приклад цікавий тим, що він демонструє активну залученість КДБ у навчальний процес.

На перший погляд, може видатися, що ця практика була започаткована з появою іноземних студентів. Однак, насправді вона активно діяла у радянських закладах вищої освіти до того часу. Педагоги відігравали важливу роль у формуванні майбутнього покоління радянських громадян. Радянська влада була зацікавлена, щоб вони були виховані відповідно до найкращих ідеалів комуністичних поглядів. Відповідно спецслужби здійснювали нагляд за поведінкою та настроями викладачів, їхньою діяльністю на заняттях, дотриманням викладачем ідеологічної лінії, глорифікацією Компартії.²²³ Тож залученість КДБ у навчальний процес іноземних студентів, радше продовжувала вже сформовану практику контролю над освітніми середовищами, а не було принципово новим явищем.

Таким чином викладачі були важливою частиною радянського проєкту підготовки фахівців серед іноземних студентів в закладах вищої освіти. Вони повинні були не лише навчати іноземну молодь, а й забезпечувати ідеологічне виховання, формувати позитивний образ Радянського Союзу, збирати інформацію про студентів та вибудовувати з ними довірливі відносини. Радянська влада вважала, що з такими завданнями здатні впоратися лише досвідчені викладачі, які володіли необхідними професійними навичками та були політично лояльними. Водночас критерії добору педагогів залишалися доволі розмитими та подекуди суперечливими, а керівництво вишів виходило з наявних кадрових можливостей і нерідко інтерпретувало ці вимоги на власний розсуд, що створювало розрив між офіційними вимогами та практикою їх реалізації у вищих навчальних закладах.

2.5 (Не)прощання з київським університетом

П'ятнадцятирічний Ньячо Бадан Лал приїхав до Радянського Союзу в 1966-му році. Ньячо подолав довгий шлях з Непалу, щоб здобувати освіту в Києві. Прагнучи стати будівельником, Ньячо був направлений до Київського інженерно-будівельного інституту. Протягом п'яти років навчання в Києві Ньячо звик до життя в УРСР, подружився з радянськими людьми, назбирав чимало теплих спогадів.²²⁴ Прощання з "другою батьківщиною" ставало викликом для студента: "І ось, я. Хочу попрощатися з

²²² ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1402, ар. 190-191.

²²³ Булгакова, *Науково-педагогічна інтелігенція*, 119-126.

²²⁴ "Спасибі тобі, Україно". За будівельні кадри, 15 вересня 1971, 4.

вами, моїми друзями в Радянському Союзі, викладачами, знайомими. ... Мені важко прощатися з турботою, любов'ю, що оточували мене під час перебування у Радянському Союзі. [...] Я завжди буду з вами, а ви зі мною [...] анітрохи не жалкую про роки, прожиті тут [...]"²²⁵

Випускник дотримався своєї обіцянки підтримувати зв'язок, принаймні протягом короткого періоду після повернення до Непалу. У листопаді, Ньячо пише листа до КІБІ, у якому розповідає про своє життя вдома, ділиться спогадами про навчання в Києві та висловлює сум за Радянським Союзом. Ба більше, випускник зауважує, що підтримує зв'язок з іншими студентами з Непалу, які навчалися в Києві, а також ділиться досвідом перебування в Радянському Союзі з місцевим населенням.²²⁶

Подібна поведінка відповідала сподіванням радянської влади: іноземна молодь мала залишатися лояльною до Радянського Союзу, демонструвати переваги радянської системи та просувати соціалізм у власній країні. Ньячо Лал втілював риси ідеального випускника. Він не тільки став вірним другом Радянському Союзу і прагнув підтримувати зв'язок з ним навіть після повернення до Непалу, а й став джерелом поширення позитивного образу Радянського Союзу через розповіді непальцям про радянське повсякдення, побут та культуру. Однак, виникає питання: наскільки поширеними були такі відносини випускників з "alma mater"? У цьому розділі я розгляну, як будувалися зв'язки з іноземними студентами після того, як вони випускалися з київських закладів вищої освіти.

Налагодження контакту з випускниками розглядалося як логічне продовження процесу, започаткованого під час навчання іноземних студентів в Києві – вибудовування дружніх стосунків з останніми. Воно розпочиналося з випускних вечорів. Зазвичай для іноземних та радянських студентів спільно організовувалися випускні урочистості. Офіційну частину з врученням студентам документів про завершення освіти супроводжували виступи випускників, викладачів, деканів. Один з таких вечорів відбувся на факультеті міжнародного права у КДУ у 1968-му році: "(...) лунає останній дзвоник. В добре знайомій 67-й аудиторії панує незвична тиша, піднесена урочистість! (...) смуток".²²⁷ Присутні, подібно до Ньячо, акцентували на складнощах прощання один з одним та обіцяли не забувати своїх друзів.

Деякі університети докладали значних зусиль для організації прощальних заходів. Подібні події мали востаннє показати переваги і закріпити позитивний образ Радянського Союзу. Цю практику втілював Київський інститут фізичної культури. У 1971 р. було організовано повноцінну програму заходів для прощання випускників з Києвом. Після завершення триденної конференції щодо питань національно-визвольних рухів у сучасності для іноземної молоді було проведено низку екскурсій на заводи, до редакції газети "Спортивна газета" та проведено зустріч з представниками Комітету спорту при Раді Міністрів УРСР.²²⁸ Такі заходи не були новими для іноземців. Вони не раз брали участь у подібних акціях протягом всього

²²⁵ "Спасибі, друзі!", За будівельні кадри, 24 листопада 1971, 1.

²²⁶ "Лист з Непалу," За будівельні кадри, 8 вересня 1971, 4.

²²⁷ "Не забувати друзів," За радянські кадри, 13 травня 1968, 1.

²²⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1697, ар. 21.

періоду навчання в університеті. Відрізняло їх те, що для більшості студентів це була остання зустріч з містом.

Перед від'їздом іноземців з Радянського Союзу проводилися прощальні зустрічі випускників з адміністрацією університету. Під час таких заходів студентам дарували різноманітні сувеніри, зокрема фотоальбоми та літературу на різноманітні теми. Паралельно відбувалися й менш формальні прощання. В гуртожитках чи актових приміщеннях університетів збиралися студенти–випускники, які ділилися своїм досвідом навчання в Києві, спогадами про проведений час у республіці та планами на майбутнє.

Попри випускні урочистості, організовані вищими закладами освіти, студенти також ініціювали власні святкування. Наприклад, 12-го квітня 1969-го року у гуртожитку КІБІ відбувалося святкування нігерійськими студентами завершення навчання.²²⁹ Цікаво, що на ньому були присутні студенти з Нігерії з інших вишів Києва. Такі практики демонструють відмінність між офіційними та неформальними зустрічами: якщо перші передбачали залучення всіх студентів, як іноземних, так і радянських, то інші характеризувалися замкненістю в національних спільнотах. Причиною цього були суперечності радянського інтернаціоналізму та інтеграції, з одного боку, та виключення іноземних студентів з радянського суспільства, з іншого, що буде розглянуто в наступному розділі.

Після повернення випускників додому радянська сторона докладала значних зусиль, щоб не втратити сформований зв'язок з іноземцями. Основну роль у цьому процесі відігравала університетська адміністрація. В університетах створювали картотеки на іноземців, у яких містилися узагальнені дані про них.²³⁰ Зокрема відомості про навчання студентів в університеті, характеристики, академічна успішність. Адміністрація постійно намагалася доповнювати ці картотеки актуальною інформацією про становище випускників вдома та зокрема їхнє працевлаштування. З цією метою вони надсилали випускникам анкети. Серед інших запитань, іноземців просили повідомити про їхнє місце їхньої роботи, контактні дані та запитувалися про досвід навчання в київських університетах.²³¹ На жаль, немає даних про успішність цієї системи, не відомо про обсяги й частоту, з якою надсилалися анкети. Чи потрапляли вони до іноземців (адже їхнє місце проживання могло змінитися з часом), скільки іноземців заповнювало ці анкети й направляли назад до Києва – залишаються відкритими запитаннями.

Подібна практика була не лише одним з можливих інструментів вибудовування зв'язків з випускниками. Вона дозволяла також збирати інформацію про досягнення чи невдачі іноземців, які навчалися в Києві, і таким чином оцінювати результати підготовки студентів-іноземців.

Успішне працевлаштування випускників трансливало досягнення радянських університетів у підготовці спеціалістів для іноземних країн. Такі приклади обговорювалися на нарадах, висвітлювалися у звітах університетів та періодиці. На сторінках газети "За радянські кадри" афішували здобутки колишнього студента з

²²⁹ ЦДАВОУ, ф. 5159, оп. 1, спр. 13, ар. 1.

²³⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1694, ар. 3.

²³¹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1694, ар. 3.

Малі.²³² Одним з них був Самаке Ісса, що навчався в Київському державному університеті на юриста. Після повернення додому, він продовжив працювати за фахом. Згодом він був відправлений представляти Республіку Малі на конференції з міжнародного права.

Втім, не всі студенти отримували однакову увагу з боку університетів. Здебільшого інтерес викликали іноземці, подібні до Ісси, які займають високі керівні посади, управляють великими підприємствами, проводять активну громадську та педагогічну діяльність. До них належали працівники посольств, заступники міністрів, кандидати наук, представники країн в міжнародних організаціях тощо.²³³ Натомість агрономи, машиністи, зварювальники рідко поставали об'єктами особливої гордості.

Таким чином, в оцінках адміністрації простежується вибудовування певної ієрархії посад, які займали випускники. Професійна діяльність, яка надавала іноземцям більший політичний чи адміністративний вплив, розглядалася "важливою". Таке ставлення можна пояснити прагненням радянської влади підготувати спеціалістів, які займали б важливі державні посади й просуvalи прорадянський курс у політиці своїх держав. Ці випускники мали виступати альтернативою студентам, які здобували освіту у країнах Західної Європи та США. З іншого боку, лікарі, викладачі, провідні інженери, головні архітектори, які ставали помітними фігурами у професійній сфері, демонстрували переваги радянської наукової та освітньої системи.²³⁴ Працівники будівництв, заводів чи інших підприємств не виконували жодну з цих функцій, а тому не отримували належної уваги з боку університетів.

Іронічно, що саме фахівці технічних, природничих та медичних спеціальностей серед підготовлених у Радянському Союзі часто найшвидше працевлаштовувалися після повернення додому. Це було пов'язано з тим, що здебільшого ці спеціалісти були найбільш затребуваними у власних державах, особливо країнах Латинської Америки, Африки та Азії, де їхня підготовка відповідала практичним інтересам.²³⁵ Натомість випускники радянських університетів, які навчалися у сфері права, економіки, соціальних наук стикалися з труднощами влаштування на роботу, оскільки їхні дипломи та здобута в СРСР освіта нерідко викликали політичну недовіру з боку державних органів.²³⁶

Іншими способами налагодження зв'язку було запрошення випускників до Києва для проведення лекцій, участі в конференціях, симпозіумах, святкування різноманітних подій. Іноземці також самі ініціювали відвідання Києва та свого університету. Приміром, в рамках гастролей до консерваторії завітав ансамбль пісні та танцю з Канади.²³⁷ Художній керівник та диригент ансамблю були випускниками консерваторії, тож, перший виступ відбувся саме в рідному університеті.

Поширеним засобом підтримання контактів було листування викладачів з випускниками. Іноземні випускники зверталися до своїх колишніх наставників з різних причин. Одні надсилали вітання з нагоди радянських свят, зокрема 1-го травня

²³² "Не забувати друзів," За радянські кадри, 13 травня 1968, 2.

²³³ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1373, ар. 71.

²³⁴ Muhonen, "'Good Friends' for the Soviet Union," 205.

²³⁵ Muhonen, "'Good Friends' for the Soviet Union," 206.

²³⁶ Branch, "Political Traffic," 820.

²³⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621. оп. 13, спр. 1694, ар. 21-2.

чи річниці Жовтневої революції.²³⁸ Особливо популярними були листи-подяки університетській адміністрації та викладачам, у яких студенти згадували роки навчання в Києві. Окрім того, іноземці зверталися до викладачів за порадами, консультацій по фаху, просили надіслати навчальну літературу, або інші матеріали, необхідні для професійної діяльності.

Так, до Київського політехнічного інституту звернувся колишній студент Магасубе Номамуду. Гвінеєць обіймав посаду проректора у місцевому університеті та викладав курси з радіотехніки. Через брак спеціалізованої літератури Номамуду звернувся до свого колишнього закладу з проханням допомогти. У відповідь деканат роботи з іноземними студентами підготував низку навчально-методичних збірників та надіслав їх студенту. Подібні запити надходили й до інших університетів. Випускники просили надсилати не тільки спеціалізовану літературу, але періодику, художню літературу тощо.

Беручи до уваги також успіхи у цьому напрямку, деякі заклади вищої освіти виділяли окремих викладачів, які повинні були провадити листування зі студентами-іноземцями.²³⁹ Подібно як з анкетами, цей підхід мав допомогти з'ясувати становище випускників вдома, чи існували в них проблеми, можливо, чи потребували вони допомоги від університету.

Частина випускників у своїх листах до вишів висловлювали бажання продовжити навчання в київських закладах освіти й просили адміністрацію допомогти їм. З такої нагоди до ректора Київського державного університету звернувся студент-випускник з Республіки Конго. Франчуа Мучипай висловив зацікавлення здобути ступінь аспіранта з міжнародного права в "рідному університеті".²⁴⁰ Франчуа, за сприянням університету, отримав схвальну відповідь від Міністерства ВССО СРСР і вже наступного року розпочав своє навчання. Однак, не всім студентам щастило.

Так, два випускники Київського медичного університету надіслали запит для проходження ординатури в Радянському Союзі. Міністерство ВССО СРСР відмовило подібному прохання іноземців.²⁴¹ Причина цього рішення залишалася необґрунтованою. Згодом ці студенти отримали можливість продовжити навчання в Лондоні, яку вони врешті використали. Такі випадки турбували адміністрацію медичного університету. Вони зауважували, що навчання студентів в капіталістичних державах створює ризик їхнього ідеологічного переорієнтування, послаблювало радянський вплив на цих випускників і водночас могло призвести до втрати професійних та особистих зв'язків, сформованих під час навчання.²⁴²

На окремих випускників радянські заклади вищої освіти покладали важливу місію у підборі майбутніх студентів для навчання в СРСР. Приміром, таку практику активно використовував Київський інститут інженерів цивільної авіації. Відбір кандидатів до інституту здійснювався особливо ретельно, адже більшість абітурієнтів

²³⁸ "Привіт рідний КМІ," Медичні кадри, 2 грудня 1967, 1.

²³⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1694, ар. 3.

²⁴⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 778, ар. 77-78.

²⁴¹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 786, ар. 15.

²⁴² ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 786, ар. 15.

мали попередній досвід роботи в авіації.²⁴³ Інститут вибудував системний зв'язок з колишніми студентами, які займали керівні адміністративні та інженерні посади в сфері авіації своїх країн. Завдяки професійним зв'язкам вони мали можливість рекомендувати перспективних кандидатів на навчання в Київ. Найкраще така система була налагоджена з випускниками з Монгольської народної республіки та Німецької демократичної республіки. Водночас адміністрація інституту розраховувала, що аналогічну функцію виконуватимуть також випускники з Гвінеї, Малі, Камбоджі, Болгарії та інших, які нещодавно завершили навчання. Таким чином, колишні студенти розглядалися не лише як результат радянської освітньої політики, а й як її активні учасники, залучені до розширення мережі міжнародних академічних зв'язків.

Як видно з прикладу Ньячо, деякі іноземні студенти підтримували зв'язок не тільки з університетами, але й між собою. Асоціація випускників в Непалі була не єдиною організацією випускників радянських вишів за кордоном, подібні практики мали місце серед випускників інших країн. Приміром, випускник Київського медичного інституту виступив ініціатором створення професійної спілки в Ємені.²⁴⁴ Окрім Абдурахмана Аль-Ходєя туди належали також випускники з Кримського медичного інституту, медичних закладів вищої освіти РРФСР та Угорщини.²⁴⁵ Приклади гуртування випускників сприяли також кращій взаємодії останніх з радянськими закладами вищої освіти. Адже студенти разом встановлювали контакт з вишами, надсилаючи листівки з привітаннями, листи чи навіть відвідуючи університети.

Попри успішні приклади взаємодії навчальних закладів із іноземними випускниками, не випадковими були труднощі підтримки зв'язку з колишніми студентами. Адміністрація Київського автомобільно-дорожнього інституту не могла сконтактувати з частиною випускників Афганістану, В'єтнаму, Африки. У своєму звіті вони повідомляли про відсутність будь-яких даних у картотеках.²⁴⁶ Проблемою отримання інформації про становище колишніх студентів виникла також у Київському інженерно-будівельному інституті. У звіті адміністрація зазначала, що немає зв'язку з жодним з 80-ти студентів з Китайської Народної Республіки, які навчалися в університеті.²⁴⁷ Однак така ситуація була радше очевидною. Внаслідок загострення радянсько-китайських стосунків в 1960-х роках та розколу між країнами, в 1967-му році всі студенти з київських університетів були змушені припинити своє навчання і повернутися до Китаю. Відповідно, будь-яка взаємодія з китайськими випускниками була неможлива.

Контакти втрачалися також між університетами та колишніми студентами, які покидали Радянський Союз до завершення навчання. Частина студентів була відрахована з університетів через низьку академічну успішність. Зазвичай такі студенти прогулювали заняття, мали не закриті курси. Причиною для відрахування ставала незадовільна поведінка студентів, порушення дисципліни в гуртожитках,

²⁴³ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 807, ар. 14-15.

²⁴⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 786, ар. 15.

²⁴⁵ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 786, ар. 15.

²⁴⁶ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1694, ар. 3.

²⁴⁷ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 257, ар. 35.

вживання алкогольних напоїв, влаштування бійок та критичні висловлювання щодо політики радянської влади.

З іншого боку, студенти самі подавали заяви на відрахування за власним бажанням. Це часто було пов'язано зі станом здоров'я та неможливістю продовжувати навчання, бажанням повернення на батьківщину для проходження лікування, а також із різноманітними сімейними та особистими причинами, зокрема хворобою чи смертю близьких, підготовкою до весілля або народженням дитини тощо. Водночас частина іноземців залишала радянські заклади вищої освіти через розчарування радянською системою освіти та повсякденним життям у СРСР. Так, еменська студентка Радія Ісхан, подаючи заяву про відрахування, зазначивши: "... більше не можу тут – в СРСР – займатися [навчатися]. Вирішила займатися [навчатися], де є повага до людини".²⁴⁸ Після цього студентка вступила на навчання до Великої Британії. Для радянського керівництва подібні випадки означали не лише втрату значних коштів, вкладених у підготовку іноземних студентів, а й ставали ідеологічною поразкою, адже підривали головну мету радянської міжнародної освітньої політики — формування прихильного ставлення до Радянського Союзу серед майбутніх фахівців й представників іноземних еліт. Відповідно намагаючись уникнути подібних ситуацій радянське керівництво часто йшло на поступки іноземним урядам та самим студентам, задовільняючи їх прохання та прагнучи залишити їх у сфері власного впливу, навіть після повернення додому.

Так, навчання іноземних студентів у Києві було значно складнішим явищем, ніж підготовка висококваліфікованих кадрів серед іноземної молоді. Воно поєднувало освітній, дипломатичний та ідеологічний аспекти й ставало одним з механізмів реалізації міжнародної політики Радянського Союзу.

Для більшості іноземної молоді першочерговою причиною приїзду до Києва було здобуття професійної освіти. Радянські університети розглядалися як місце, де можна отримати знання, необхідні для розвитку власних країн переважно у інженерно-технічній сфері. Вибір СРСР як місця навчання визначався також іншими чинниками, зокрема доступністю до безкоштовної освіти, прагненням покращити дипломатичні відносини, політичними симпатіями до радянської системи та сформованим за кордоном образом Радянського Союзу. Проте, вже після прибуття до Києва ці уявлення нерідко зазнавали перегляду під впливом особистого досвіду, який не завжди відповідав очікуванням. Саме тому радянська влада формувала навчальний процес не тільки як простір фахової підготовки майбутніх спеціалістів, а й як інструмент для формування бажаного образу Радянського Союзу та позитивного бачення останнього іноземною молоддю.

Для реалізації цих завдань було створено централізовану систему організації навчання іноземних студентів. Відбір студентів, розподіл між закладами вищої освіти та наповнення навчального процесу здійснювалося союзними органами влади. Водночас важливу роль у її функціонуванні відігравали саме викладачі та адміністрація закладів вищої освіти, які не лише забезпечували навчальний процес, а

²⁴⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 2475, ар. 3.

й втілювали централізовані вимоги на практиці, безпосередню за організацію освітнього процесу та опіку над іноземною молоддю на місцях. Попри це функціонування цієї системи супроводжувалося численними неужходженостями між різними сторонами процесу.

Характерною особливістю навчання ставала також інтеграція ідеологічної пропаганди в різні аспекти навчального процесу. Освіта розглядалася не лише як інструмент професійної підготовки, а й як засіб формування позитивного образу Радянського Союзу та поширення його політичних і культурних впливів. Особливу роль тут повинні були відігравати дисципліни суспільних наук, які мали на меті не лише ознайомити студентів із радянською дійсністю, а й переконати їх у перевагах соціалістичної моделі розвитку. Втім, натомість викладання суспільних наук перетворилося на один з головних майданчиків зіткнення між прагненнями радянської влади здійснювати ідеологічний вплив та небажанням частини іноземних урядів і студентів приймати цей вплив.

Таким чином, навчання іноземних студентів у Києві постає як простір постійних переговорів між різними інтересами та баченнями. Радянська держава прагнула через освіту поширити власний політичний і культурний вплив, університети були змушені адаптувати ці завдання до повсякденної практики, тоді як самі іноземні студенти та уряди їх країн використовували можливість навчання насамперед для реалізації власних цілей.

Варто зауважити, що робота з іноземними студентами не завершувалася після отримання ними дипломів. Радянські виші прагнули зберегти сформовані під час навчання зв'язки та перетворити випускників на посередників радянського впливу у своїх країнах. Для цього використовувалися різноманітні практики: урочисті прощання, листування, обміни літературою, запрошення до участі в конференціях і зустрічах, а також залучення випускників до відбору нових кандидатів на навчання. Підтримка контактів дозволяла не лише демонструвати успіхи радянської системи підготовки кадрів, але й зберігати політичний та культурний вплив на іноземну молодь після її повернення додому. Проте можливості контролю над колишніми студентами залишалися обмеженими. Частина випускників втрачала зв'язок з університетами, частина продовжувала освіту або кар'єру в західних країнах, а політичні зміни, як у випадку радянсько-китайського конфлікту, могли повністю зруйнувати раніше створені контакти.

Отже, радянська система міжнародної освіти постає як складний простір взаємодії різних сторін. Попри спільне розуміння важливості навчання іноземних студентів, між цілями радянського керівництва, прагненнями іноземних урядів та очікуваннями самих студентів щодо навчального процесу існували певні відмінності, які визначали характер їхньої взаємодії протягом усього періоду функціонування цієї системи.

РОЗДІЛ 3. ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ В КИЄВІ: ДРУЗІ ЧИ ЧУЖИНЦІ?

3.1 "Щирі друзі:" взаємовідносини радянських та іноземних студентів

*"Не можна заплющувати очі, що між нашими та іно студентами існує незрима стіна. Радянські студенти у своїй масі не йдуть на щире дружбу".*²⁴⁹ Так висловив своє занепокоєння щодо відносин радянських та іноземних студентів проректор з роботи з іноземними студентами Київського державного університету Гліб Цветков. Причиною цих хвилювань був ширший контекст значення міжособистісних контактів, якого йому надавала радянська влада. Радянські студенти на рівні з викладачами вважалися важливими акторами впливу на світогляди іноземців та формування їхніх уявлень про Радянський Союз. Такі функції вимагали не просто опосередкованої дії, отож міжособистісні контакти ставали необхідною умовою. Не дивно, тому, що Г. Цветков пояснював наявність "стіни" насамперед пасивністю самих радянських студентів, які не виконували роль ініціаторів у будівництві дружніх відносин. У цьому підрозділі я покажу, що така інтерпретація проректора пропонує спрощене пояснення причин виникнення цієї "стіни" та перекладає відповідальність на радянських студентів. Натомість, перешкоди для налагодження дружніх стосунків між радянськими та іноземними студентами були створені самою радянською владою, яка намагалася контролювати характер їхньої взаємодії.

Важливим простором взаємодії радянських та іноземних студентів ставали гуртожитки. Як і в інших аспектах повсякдення Радянського Союзу, здобутки та переваги радянської системи повинні були транлюватися тут. Тож важливим було розміщення іноземних студентів в "кращих гуртожитках"²⁵⁰ або принаймні в кімнатах, в яких попередньо проводили ремонтні роботи. Кімнати повинні були бути добре обладнаними, забезпеченими достатньою кількістю меблів, відповідно до чисельності студентів, що проживала в приміщенні. Також в гуртожитках також мати були наявні бібліотеки, телевізійні зали, їдальні, медпункти. Вважалося, що ці ресурси забезпечать комфортне проживання іноземних студентів та формування в них позитивних уявлень про радянську систему.

Такі умови контрастували з ситуацією в інших гуртожитках, де проживали тільки радянські студенти. Як зазначає О. Кропивко, у 1950-1960-х рр., загалом поширеною проблемою був брак достатньої кількості корпусів гуртожитків, через що постійно виникали труднощі зі забезпеченням житла для радянських студентів.²⁵¹ Відповідно, в одній кімнаті могло проживати від 5-ти до 7-ми студентів. Звичною ситуацією була відсутність буфету та їдальні, а також достатньої кількості тумбочок та інших меблів,²⁵² не говорячи вже про елементи декору. Часом подібні труднощі виникали й у гуртожитках, де розміщувалися й іноземні студенти. Це можна спостерігати на прикладі гуртожитку Київського інституту цивільної авіації. Частину

²⁴⁹ "Нельзя закрывать глаза, что между нашими и иностудентами существует незримая стена. Советские студенты в своей массе не идут на искреннюю дружбу," ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 149, ар. 18.

²⁵⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 33, ар. 7.

²⁵¹ Кропивко, "Київські вузи в 1960–70-х роках", 13.

²⁵² Ебель та Панчук, "Побут та дозвілля студентів", 126.

студентів, зокрема й іноземних, розмістили в нещодавно спорудженому новому корпусі.²⁵³ Однак, проблема виникала із забезпеченням кімнат новими меблями, тимчасовим рішенням ставало використання старих предметів декору. Важливим тут є спосіб, в який університетське керівництво підходило до розв'язання цих проблем, коли перетиналися інтереси радянських та іноземних студентів. Намагаючись показати переваги радянської системи іноземцям, адміністрація перекладала на задній план житлові потреби радянської молоді: у разі надходження нових меблів, в першу чергу облаштовувалися кімнати, в яких проживали іноземні студенти. Навряд чи такі дії сприяли будівництву дружніх відносин між молоддю різних країн. Я припускаю, що таким чином радянська влада самотійно заклала фундамент для згаданої стіни між радянськими та іноземними студентами.

Щоб сприяти швидшій адаптації іноземців до радянського повсякдення та інтеграції їх в навчальну систему, іноземну молодь селили в кімнатах разом з радянськими студентами. Для них виділялися три- та чотиримісні кімнати. Формально, в кімнаті повинно було проживати двоє радянських і двоє іноземних студентів або ж один радянський студент і двоє студентів-іноземців у тримісних кімнатах. Винятками ставали пари одружених студентів-іноземців, яких селили разом в окремих кімнатах.

Варто зауважити, що в деяких випадках практика поселення разом іноземних та радянських студентів справджувала очікування радянської влади. Яскравим прикладом є постать Василя Кіселя. Василь розпочав навчання у 1971 році на міжнародному факультеті Київського державного інституту.²⁵⁴ Тоді ж його поселили в гуртожиток №2, в якому проживали й іноземні студенти. В спогадах про В. Кіселя згадується, що він став важливою фігурою для іноземної молоді гуртожитку, він постійно допомагав їм в навчанні, в разі труднощів студенти часто зверталися до нього за порадою. Подібні випадки дружніх відносин зі своїми співмешканцями згадували й іноземні студенти. Однак, цей досвід не був універсальним.

Співпроживання радянської та іноземної молоді часом призводила до виникнення конфліктів між ними через різноманітні побутові непорозуміння. Наприклад, в гуртожитку КПІ разом з студентом з Камеруну Мбаргою Томасом проживали радянські студенти Абітов та Карасов.²⁵⁵ Останні були незадоволені поведінкою камерунського студента, який не враховував їхні побажання щодо облаштування простору і самовільно пересував меблі.²⁵⁶ Непорозуміння між студентами виникали щодо прибирання кімнат. У гуртожитку Київського інститут цивільної авіації іноземні та радянські студенти звинувачували один одного за ігнорування побутових обов'язків.²⁵⁷ Адміністрація погодилася, поселити іноземну та радянську молодь окремо, з умовою, що вони дотримуватимуться правил проживання. Відповідно, попри існування централізованих вказівок від Міністерства ВССО СРСР про розміщення радянських та іноземних студентів разом, виконувати їх в реальності вдавалось не завжди. Намагаючись реагувати на виклики, які не були передбачені

²⁵³ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1698, ар. 37-8.

²⁵⁴ Міліцина, *Зворушлива константа*, 46-7.

²⁵⁵ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 229, ар. 5-6.

²⁵⁶ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 229, ар. 5-6.

²⁵⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1698, ар. 37.

цими вказівками, керівництво університетів шукало підходи, які б працювали на місцях.

За офіційним наративом про поселення радянських та іноземних студентів задля побудови дружніх зв'язків між ними, приховувався також інший намір — радянська влада прагнула через радянських студентів збирати інформацію про іноземців.²⁵⁸ Зокрема, передбачалося, що в розмовах з іноземною молоддю радянські студенти зможуть дізнатися про настрої іноземців, їхні політичні погляди, уявлення щодо Радянського Союзу, релігійну приналежність тощо. З цією метою, від університетів вимагали прискіпливо підходити до вибору радянських студентів, яких поселяли разом з іноземною молоддю. Вони повинні бути членами партії чи комсомолу, мати високу академічну успішність та бути дисциплінованими.²⁵⁹ Очікувалося, що саме ці студенти будуть досить "політично освіченими", щоб позитивно впливати на іноземних студентів та водночас відштовхувати негативні "західні" впливи".

На практиці у керівників університетів виникали труднощі з підбором кандидатур радянської молоді, яка б відповідала вимогам, встановленим Мінвузом СРСР. Це було пов'язано з небажання самих радянських студентів жити разом з іноземцями.²⁶⁰ Р. Хорнсбай стверджує, що причиною цього були побутові незручності, а також культурні та расові відмінності.²⁶¹ Я припускаю, що на таке рішення радянської молоді могли впливати також додаткові обов'язки, які на них покладали. Ба більше, в разі інцидентів винними ставали саме радянські студенти. Показовим є випадок, що стався напередодні Нового року в гуртожитку Київського інституту народного господарства. Кенійські студенти запросили до себе в кімнату знайомих і влаштували там вечірку.²⁶² Коли радянські студенти, які проживали в цій кімнаті повернулися, вони виявили, що їхні ліжка були зайняті сторонніми особами. Після прохання звільнити місця гості повернулися до своїх кімнат. Однак, Мунітерія був невдоволений таким проханням свого радянського співмешканця і вдарив його вирваною дошкою зі столу, внаслідок якого Манойленко отримав струс мозку.

Цей випадок став одним з предметів обговорення під час наради-семінару працівників та комсомольського активу навчальних закладів УРСР. Присутні підкреслили перш за все вину радянських студентів, які повинні перешкоджати подібним інцидентам.²⁶³ Фактично, на цій нараді-семінарі керівники підкреслили суперечності в самій системі. Покладаючи на радянських студентів з одного боку роль дружніх співмешканців та прикладів наслідування для іноземців, а з іншого — доповідачів та контролерів, вони ускладнювали можливість формування рівноправних стосунків та створювали обмеження для будування "щирих взаємин" між молоддю, про які говорить Г. Цветков.

²⁵⁸ Matusevich, "An Exotic Subversive", 70.

²⁵⁹ ЦДАВОУ, ф. 5159, оп. 1, спр. 13, ар. 30.

²⁶⁰ ЦДАВОУ, ф. 5159, оп. 1, спр. 13, ар. 30.

²⁶¹ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 149, ар. 33.

²⁶² Robert Hornsby, "Engineering Friendship? Komsomol Work With Students From the Developing World Inside the USSR in the 1950s and 1960s", *Social History* 48, no. 1 (2023): 75-6, <https://doi.org/10.1080/03071022.2023.2146900>.

²⁶³ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 149, ар. 33-5.

У такому контексті не дивно, що частина студентів могла розглядати спільне проживання зі студентами-іноземцями як тягар і намагалася його уникнути. Водночас для інших радянських студентів проживання з іноземцями відкривало певні можливості: доступ до кращих умов проживання чи власне отримання кімнати в гуртожитку. Є свідчення, що частині радянських студентів Київського політехнічного інституту відмовили в поселенні в гуртожитки²⁶⁴. На жаль, точної причини не відомо, але на ці обставини міг вплинути також брак місць в гуртожитках. Згодом вони звернулися до декана університету, виявляючи бажання проживати разом з іноземними студентами²⁶⁵. У цьому випадку спільне проживання ставало радше прагматичною стратегією з боку радянських студентів, ніж втіленням місії, яку покладала на них радянська влада.

Іншою формою побудови дружніх стосунків між радянською та іноземною молоддю мала бути участь у колективних заходах. Якщо спільне проживання у гуртожитку було спрямоване на взаємодію між співмешканцями, то такі практики мали розширити ці взаємостосунки до ширшого студентського середовища. Основну роль у цьому процесі відігравали комсомольські організації вищих навчальних закладів, які організовували різноманітні події як в гуртожитках, так і в університетах: зустрічі з "визначними радянськими особами", проведення лекцій, спільні перегляди фільмів тощо.

Варто зауважити, що ці практики не були новими, а застосовувалися раніше комсомольськими організаціями у роботі з радянською молоддю. Зокрема, намагаючись об'єднати студентів з різними досвідами та походженням, сформувані "єдину студентську родину", комсомол активно використовував подібні формати.²⁶⁶ Втім, у випадку з іноземними студентами розширювалася тематика заходів. Поширеними ставили "вечори дружби" та інтернаціональні вечори, що були присвячені історії певної країни. На цих подіях заохочували виступати студентів, з країн, які ставали центром обговорення. Показовим є відгук студенти з Республіки Індонезії Алиман Ільяс, яка описувала один з таких вечорів як можливість "обучать друг друга своим национальным танцам, народным песням и т. д". і підкреслювала радість від наданої можливості²⁶⁷. Водночас зважаючи, що на той момент вона навчалася на підготовчому факультеті й лише нещодавно розпочала вивчення російської мови, настільки добре написаний текст викликає запитання до дослівності цього уривку. Радше він добре відображає той тип реакції, на який розраховувала радянська влада: демонстрація зацікавленості, залученості та успішної дружби.

Порівняння свідчень інших іноземних студентів дозволяє побачити відмінний бік цих практик. Так, студент Львівського медичного інституту зазначає, що ці практики не є ефективними, до них ніхто не готується, студенти їх майже не відвідують і навіть ректор туди не може заглянути.²⁶⁸ Відповідно, хоча такі заходи мали сприяти обізнаності радянських студентів про своїх "друзів", однак на практиці

²⁶⁴ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 744, ар. 42.

²⁶⁵ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 744, ар. 42.

²⁶⁶ Benjamin Kimbrough Tromly, "Re-Imagining the Soviet Intelligentsia: Student Politics and University Life, 1948–1964" (PhD diss., Harvard University, 2007), 46.

²⁶⁷ *Наш университет*, 7.

²⁶⁸ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 546, ар. 38.

вони не виконували цієї функції. Тож намагаючись заохочувати дружбу радянських та іноземних студентів, радянська влада зазначала невдачі у створенні ефективної форми для цього.

Попри намагання радянської влади контролювати форми взаємодії між радянською та іноземною молоддю через офіційні заходи, ці стосунки часто виходили за встановлені межі. Один студент з Об'єднаної Арабської республіки, згадував, що "ніщо не об'єднувало всіх студентів, як горілка".²⁶⁹ Неформальні зустрічі поза університетом та вечірки в гуртожитках ставали однією з практик, які фактично додавали успіху до формування дружніх відносин, долаючи формальні обмеження, встановлені радянською владою. Так, наприклад, в гуртожитку Української сільськогосподарської академії в кімнаті 538 можна було спостерігати як радянські та іноземні студенти святкували Новий рік.²⁷⁰ На відміну від офіційних "вечорів дружби", про які йшлося вище, студенти організовували святкування національних свят в ресторанах.²⁷¹ Такі зустрічі були радше спонтанними й нерегламентованими, супроводжувалися вживанням великої кількості алкоголю і часом призводили до конфліктів.

Не дивно, що Міністерство ВССО УРСР оцінювало такі випадки негативно. Від радянських студентів очікувалося, що вони виступатимуть прикладами для іноземців й перешкоджатимуть порушенню дисципліни, зокрема розпиванню алкогольних напоїв. Натомість на практиці вони нерідко ставали не тільки співучасниками, але й ініціаторами. Таким чином, подібні форми взаємодії не вписувалися у рамки тих стосунків, які прагнула побудувати радянська влада: радянська та іноземна молодь повинні були дружити, але ця дружба мала залишатися контрольованою, в якій кожна зі сторін мала визначені ролі. Неформальні контакти ж, навпаки, розмивали встановлені межі.

Цю суперечність особливо яскраво можна простежити на прикладі земляцтв. Роберт Хорнсбай згадує, як студентам відмовляли в доступі до всіх партійних зборів чи комсомольських засідань.²⁷² Вони могли потрапити лише на відкриті збори, де обговорювали загальні питання.²⁷³ Натомість радянська влада заохочувала формування об'єднань студентів різних країн в національні організації, що мали назви "земляцтва". Вони існували на університетському, міському, республіканському та загальносоюзному рівнях. Хоча ці організації очолювалися самими іноземними студентами, представники комсомольських організацій закріплювалися за окремими земляцтвами. Вони повинні були стежити за діяльністю земляцтв та контролювати політичні настрої серед іноземних студентів.

З одного боку, такі земляцтва мали полегшувати адаптацію іноземних студентів і дозволяли адміністрації працювати ефективніше, розуміючи потреби окремих національних об'єднань; з іншого — інституціоналізували їхню окремішність.²⁷⁴ У результаті, іноземні студенти опинилися в амбівалентній позиції: їх одночасно

²⁶⁹ Приватна розмова зі студентом ОАР, який навчався в КПІ всередині 1980-х рр.

²⁷⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 229, ар. 5-6.

²⁷¹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 235, ар. 5.

²⁷² Hornsby, "Engineering Friendship?", 71-2.

²⁷³ Hornsby, "Engineering Friendship?", 71-2.

²⁷⁴ Muhonen, "'Good Friends' for the Soviet Union," 127.

інтегрували в радянське середовище і відокремлювали від нього. Саме ця суперечність значною мірою і формувала ту "незриму стіну" між радянськими та іноземними студентами, про яку говорив Г. Цветков.

Варто зауважити, що іноземні студенти намагалися вийти за межі контролю, встановленого радянською владою. Зокрема, вони переймали логіку формування земляцтв та створювали власні об'єднання. Наприклад, іноземні студенти з Київського інституту народного господарства заснували комітет студентів Африки та Латинської Америки, який займався питаннями побуту, умов проживання, функціонування їдалень, а також створенням більш безпечного середовища для студентів з цих країн, які стикалися з практиками расизму в повсякденні.²⁷⁵ Втім, на відміну від земляцтв, ці ініціативи були цілком незалежними і не перебували під безпосереднім контролем радянських інституцій. Саме ця автономність викликала занепокоєння з боку радянського керівництва. У відповідь воно заклиало комсомольські організації активніше працювати з земляцтвами, приділяти більше уваги потребам іноземних студентів та перешкоджати утворенням подібних форм самоорганізації.²⁷⁶

Отже, взаємини між радянськими та іноземними студентами в київських університетах формувалися в умовах постійної суперечності між прагненням радянської влади до інтеграції іноземної молоді та одночасним бажанням контролювати ці контакти. Гуртожитки, спільні заходи, земляцтва й інші форми взаємодії мали стати простором побудови "щирої дружби", яка б формувала позитивне уявлення іноземців про Радянський Союз. Водночас сама система організації цих контактів закладала численні обмеження: нерівність у житлових умовах, контроль за спілкуванням, покладання на радянських студентів ролі наглядачів і "політично освічених" посередників, а також постійне прагнення регламентувати міжособистісні стосунки.

У результаті радянська влада одночасно заохочувала близькість між радянською та іноземною молоддю й не дозволяла цим взаєминам виходити за чітко визначені межі. Саме тому офіційні практики часто виявлялися малоефективними або формалізованими, тоді як справжні контакти між студентами нерідко формувалися поза межами контрольованих владою просторів — під час неформальних зустрічей, спільних святкувань чи через самоорганізовані ініціативи іноземних студентів.

Таким чином, "незрима стіна", про яку говорив Г. Цветков, була наслідком не лише небажання радянських студентів будувати дружні взаємини з іноземцями. Значною мірою її формувала сама радянська система, яка прагнула поєднати несумісне: створити щиру дружбу, але водночас зберегти ієрархію, контроль і політичний нагляд над цими стосунками.

²⁷⁵ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 744, ар. 44.

²⁷⁶ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 744, ар. 45.

3.2 Інтернаціоналізм вдома: радянське суспільство, іноземні студенти та радянська дійсність

5-го березня 1966-го року о 1-й годині ночі двоє студентів з Ємену - Абдул Тельха та Шалі Вакат, які навчалися в Київському інституті цивільного повітряного флоту, звернулися до Ленінського районного відділі міліції. Студенти повідомили, що в сквері на бульварі Шевченка вони разом з чотирма незнайомими радянськими громадянами розпивали алкогольні напої. Під час розмови один з присутніх, І. Єфимов, звернувся з проханням до Абдула Телихи, щоб подивитися на його годинник. Отримавши його, радянський громадянин втік разом з годинником.²⁷⁷ Для радянського керівництва, яке прагнуло демонструвати іноземним студентам переваги радянського суспільства, подібні випадки були особливо небажаними. Важливим способом запобігання подібним інцидентам радянська влада вбачала заохочення різносторонньої взаємодії радянських громадян та іноземної молоді. У цьому розділі я розгляну, які форми та практики використовувала радянська влада для налагодження дружніх взаємин між населенням Києва та іноземними студентами, а також які труднощі виникали в процесі.

З кожним роком чисельність іноземних студентів в Києві зростала, а разом із тим збільшувалася й кількість конфліктів між іноземцями та радянськими громадянами. Кожна словесна образа, випадок фізичного насилля, насмішки чи прояви расизму негативно впливали на уявлення іноземних студентів про Радянський Союз. Це ставало викликом для керівництва, відповідального за організацію перебування студентів в Києві: увагу потрібно було приділяти не тільки налагодженню взаємин між іноземними та радянськими студентами, але й "інтернаціональному вихованню" населення Києва. Хоча увага акцентувалася на районах, де розташовувалися навчальні корпуси та гуртожитки, у яких проживали іноземні студенти, радянське керівництво не обмежувалося цими просторами і прагнуло впливати на населення Києва.

Однією з головних причин негативного ставлення до іноземних студентів університетське керівництво вважало недостатню обізнаність радянського суспільства про контекст країн, з яких прибували на навчання іноземні студенти. Варто зауважити, що передусім це стосувалося студентів з "країн, що розвиваються". На це впливало кілька чинників. По-перше, події в країнах соціалістичного табору активно висвітлювалися в радянській пресі, тоді як інформація про країни Африки, Азії та Латинської Америки залишалася більш обмеженою. По-друге, студенти з країн соціалістичного табору навчалися в Києві ще з 1946 р., що сприяло формуванню (порівняно) раннього досвіду контактів з ними. Найважливішим чинником, однак, була расова інакшість студентів із країн Азії, Африки та Латинської Америки. Саме вони найчастіше ставали об'єктами ворожого ставлення з боку радянського населення. Тому, хоча до участі в різноманітних заходах, спрямованих на ознайомлення радянських громадян з іноземними країнами, залучали студентів з різних держав, основний акцент робився саме на молоді з Африки, Азії та Латинської Америки. Про це свідчить й те, що думки про необхідність "інтернаціонального

²⁷⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 229, ар. 41.

виховання громадян" почали з'являтися в середині 1960-х роках і ймовірно були відповіддю на расову дискримінацію.

Одним з інструментів для ознайомлення населення з країнами походження іноземних студентів ставали різноманітні лекції, тематичні вечори та інші культурні заходи. На цих подіях іноземна молодь розповідала про власні країни, їхню історію, культуру, традиції, повсякденне життя.²⁷⁸ Ба більше, організовувалися концерти та танцювальні вечори, під час яких в національних костюмах іноземні студенти виконували народні пісні та традиційні танці іноземних країн.²⁷⁹ На таких заходах радянські громадяни мали не тільки можливість ознайомитися з країнами іноземців, краще зрозуміти труднощі, з якими стикаються народи цих держав, але також підтвердити значення допомоги, яку Радянський Союз надає останнім.

Важливу роль у цьому процесі відігравали й засоби масової інформації. Іноземних студентів регулярно залучали до виступів на радіо й телебаченні, а також публікацій у пресі. У своїх розповідях вони висвітлювали власний досвід навчання та повсякденного життя в Радянському Союзі та висловлювали вдячність радянському суспільству. Так, в "Правді України" була опублікована стаття "Ми мрією живемо про мир в нашій країні", у якій 10 студентів з країн Африки та Латинської Америки розповідали про свій досвід навчання у *"країні, що досягла такого розвитку науки та техніки [технологій], покликаних служити миру"*.²⁸⁰ Студенти були вдячні за дружню атмосферу радянського суспільства, що дозволяло *"почувати себе вільно, як у себе вдома, серед щирих людей"*.²⁸¹ Такі публікації мали демонструвати не лише важливість радянської освіти для іноземних студентів, але й цінність дружби між ними та радянським населенням.

Очевидно, що адміністрація вишів та партійні структури ретельно відбирали іноземних студентів для участі в подібних публічних заходах. Радянська влада прагнула показати "ідеальних іноземців", які дотримувалися радянських законів, підтримували політику Радянського Союзу, були вдячними радянським людям тощо. Ба більше, студенти повинні були підтримувати політичні наративи, які радянське керівництво прагнуло транслювати в публічній сфері. Показовим є випадок студент з Сомалі, Абді Мохамед Аден, який навчався в Одеському медінституті. Хоча сомалієць не надто висловлював свої світогляди і уникав контактів з радянським суспільством, внаслідок розмов з агентами КДБ з'ясувалося, що Аден різко засуджував імперіалізм та колоніалізм. Переконавшись в "прогресивних поглядах" сомалійського студента, служби безпеки запропонували Адену опублікувати статтю в обласній молодіжній газеті "Комсомольське плем'я".²⁸² Про своє досягнення Аден розповідав іншим студентам, а також викладачам. У звіті зазначається, що такий цей досвід позитивно вплинув на Адена: він почав долучатися до інших заходів, організованих університетами. Я припускаю, що такі практики використовувалися і в Києві,

²⁷⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 33, ар. 37.

²⁷⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 33, ар. 37.

²⁸⁰ "стране, достигшей такого развития науки и техники, поставленных на службу миру", "Ми мрією живемо про мир в нашій країні," Правда України, 13 вересня, 3.

²⁸¹ "чувствовать себя совершенно свободно, как у себя дома, среди искренних друзей", "Ми мрією живемо про мир в нашій країні," Правда України, 13 вересня, 3.

²⁸² ГДА СБУ. ф. 1, оп. 1, спр. 1402, ар. 69-75.

особливо зважаючи на регулярні наради-семінари, під час яких представники різних установ ділилися успішними методами роботи серед іноземних студентів.

Водночас радянські засоби масової інформації висвітлювали переважно успішні приклади взаємодії між іноземними студентами та радянським населенням. Такі випадки як крадіжка годинника у Абдула Телихи чи приклад нападу на вулиці на монгольського студента та поранення його в око, голову та живіт²⁸³ — не потрапляли в публічний простір й залишалися темами обговорення на університетських, республіканських та всесоюзних нарадах, у звітах університетів, що надсилалися в Міністерства ВССО тощо. Подібна вибірковість була пов'язана з прагненням зберегти позитивний образ Радянського Союзу як держави "дружби народів" та приховати конфлікти, які суперечили офіційній риторичі інтернаціоналізму.

Часті випадки ворожості стосовно іноземної молоді з боку радянських школярів змушували керівництво університетів працювати також в цьому напрямку. Зокрема з цією метою в КІБІ була організована зустріч студентів з В'єтнаму та Монголії та десятикласників 16-ої середньої школи. Тут використовувалася аналогічна схема, як і з рештою київського населення. Учні розповідали про свої навчання, шкільні будні та діяльність піонерської й комсомольської організацій, а іноземні студенти — про життя дітей у своїх країнах. Зустріч завершилася спільним концертом.²⁸⁴ Подібні заходи мали виховувати в радянській молоді "почуття інтернаціоналізму" і водночас привчати її до присутності іноземців в радянському повсякденні.

Така робота мала тривати не лише під час навчального року, але й упродовж канікул. Радянська влада розглядала студентські канікули не тільки як час відпочинку, але і як важливий інструмент інтеграції іноземних студентів у радянське суспільство: саме в цей період іноземна молодь отримувала можливість ближче ознайомитися з "радянською дійсністю" поза межами Києва, тоді як місцеве населення — безпосередньо контактувати з іноземцями.

Організацією канікул займалося Міністерство ВССО УРСР у співпраці з університетом та комсомольськими організаціями. Канікули поділялися на зимові, що тривали 7-10 днів, та літні — близько 2 місяці — і ця різниця в тривалості безпосередньо впливала на форми їх проведення. Наприклад, під час зимових канікул 1964-1965 навчального року більшість іноземних студентів залишалася в Києві (764), брала участь у туристичні поїздки містами Радянського Союзу (565) або відпочивала в санаторіях і будинках відпочинку (359). Лише частина студентів (222) виїжджала додому — переважно молодь із соціалістичних країн Східної Європи.²⁸⁵ Така тенденція пояснювалася короткою тривалістю зимових канікул: студенти з країн Азії, Африки та Латинської Америки фізично не мали достатньо часу, щоб дістатися додому й повернутися вчасно до початку навчання.

Відповідно, університетське керівництво прагнуло максимально використати канікули для спільного проведення часу іноземних студентів та радянського суспільства. Для тих, хто залишався в Києві, організовували різноманітні екскурсії на заводи, фабрики, до колгоспів, походи в музеї, галереї, кіно, театри тощо. Крім того,

²⁸³ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 3902, ар. 123.

²⁸⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 33, ар. 87.

²⁸⁵ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 94, ар. 94.

проводилися зустрічі з робітниками, діячами науки, мистецтва тощо, а також "інтернаціональні вечори дружби". Таким чином, під час канікул використовувалася аналогічна програма заходів, що й під час навчального процесу.

Особливе значення мали туристичні поїздки до інших міст республіки та загалом Радянського Союзу: Москви, Ленінграду, Харкова, Полтави, Сталіно та інших. Такі подорожі мали ознайомити іноземних студентів з "радянською дійсністю" поза Києвом. Про досвід відвідування Полтави розповідав студент з Уганди Джон О'Келло. Він захоплено описував історичну забудову міста, пам'ятник Полтавської битви та гостинність місцевого населення. Окрім екскурсії містом, для іноземних студентів також організували зустріч з дітьми у піонерському таборі "Молода гвардія", а самі студенти виступали з концертом у Палаці культури турбомеханічного заводу.²⁸⁶ Цей приклад висвітлює характерну рису "інтернаціональної роботи серед іноземної молоді та радянського суспільства" — поєднання цілей ознайомлення іноземних студентів з радянськими містами і їхніми історіями, населення та публічної демонстрації "дружби народів" місцевому населенню.

Літні канікули пропонували ще ширші можливості для такої взаємодії. Окрім туристичних поїздок і відпочинку, іноземних студентів залучали до праці в колгоспах та інтернаціональних будівельних загонах. Такі заходи мали не лише знайомити радянське суспільство та іноземців, але також демонструвати останнім досягнення Радянського Союзу та переваги соціалістичної системи.

Так, африканський студент Джосеф Нголе, ділився досвідом праці у складі будівельного загону "Буревісник-100". Після практики з геодезії, він вирішив доєднатися до загону й з захопленням писав, що за два місяці студентам вдалося побудувати близько 25 будинків. Водночас важливою складовою таких поїздок були також контакти з місцевим населенням. Нголе згадував спільну гру у футбол, волейбол, вечори розмов і дозвілля з сільською молоддю.²⁸⁷ Ця історія транслює те, чого радянське керівництво намагалось досягти, впроваджуючи таку форму роботи: між студентами та населенням повинні були сформуватися позитивні взаємні уявлення та дружні відносини перших з останніми й навпаки.

Діяльність іноземних студентів під час канікул активно висвітлювалася в радянській пресі. Газети, журнали публікували фотографії та статті про їхню участь у будівельних загонах, туристичних подорожах, працю в колгоспах тощо. Такі матеріали були спрямовані не лише на інформування, а й на формування публічного образу Радянського Союзу як простору інтернаціональної дружби та солідарності.²⁸⁸

Попри заохочення до праці в колгоспах і будівельних загонах, значно популярнішими залишалися відпочинок в санаторіях, пансіонатах та спортивно-оздоровчих таборах. Зокрема, у 1967–1968 рр. у спортивно-оздоровчих таборах перебувало 541 іноземний студент, практику на підприємствах та ціліні проходили 403, у будинках відпочинку, пансіонатах та санаторіях — 1274.²⁸⁹ Це

²⁸⁶ "Гостинність Полтави," За будівельні кадри, 15 вересня 1971, 4.

²⁸⁷ "Я будував циблі," За будівельні кадри, 6 січня 1971, 3.

²⁸⁸ Muhonen, "'Good Friends' for the Soviet Union," 142.

²⁸⁹ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 366, ар. 1-8. Див. більше про участь іноземних студентів в будівельних загонах: Ольга Рябенко та Тетяна Малиніна, "Студентські будівельні загони і (де)конструкція "радянського", у

обмежувало можливості університетського керівництва використовувати канікули як простір для зближення іноземців та радянського населення.

Перешкодою ставало і те, що популярним способом проведення канікул серед іноземних студентів залишався виїзд за кордон. Поїздки до країн Західної Європи та США були пов'язані з прагненням заробити гроші на сезонних роботах.²⁹⁰ Для радянської влади це становило проблему з кількох причин. По-перше, студенти тимчасово зникали з простору радянського ідеологічного впливу й не брали участі в організованих формах взаємодії з радянським суспільством. По-друге, університетське керівництво побоювалося посилення "західного впливу" на іноземну молодь.

Натомість, поїздки додому теж не надто заохочували; однак позитивним аспектом було те, що студенти могли вдома розповідати свої враження про життя в Радянському Союзі. Наприклад, студент з Уганди Еридард Катана після повернення з літніх канікул згадував, що знайомі та сусіди постійно розпитували його про Радянський Союз, а частина молоді навіть цікавилася можливістю навчатися в СРСР.²⁹¹ Попри це, сама можливість закордонних подорожей підкреслювала привілейоване становище іноземних студентів. Для більшості радянських громадян виїзд за межі СРСР залишався практично недоступним і був дозволеним лише у виняткових випадках.

Подібні поїздки були доступні не всім іноземним студентам. Одним з головних обмежень була необхідність мати значні особисті заощадження, оскільки, на відміну від інших форм проведення канікул в межах Радянського Союзу, радянська влада не фінансувала подібні подорожі. Крім того, контроль над мобільністю іноземних студентів здійснювали й уряди країн походження іноземців. Наприклад, посольство Афганістану звернулося з проханням до університетів, в яких навчалися афганські студенти, не дозволяти виїзд за межі Радянського Союзу тим, хто мав академічні заборгованості.²⁹²

Радянських студентів заохочували запрошувати іноземну молодь до себе додому на вихідні, свята чи під час канікул. Про нагоду відвідати село поблизу Чернер Криста, розповідала студентка з Німеччини. Одного дня на Хрещатику Криста зустріла свого радянського друга Марата, який запропонував їй поїхати разом на весілля в село в Київській області. Попри складний шлях - це була зима, падав сильний сніг, через що автобус не зміг доїхати до села і їм довелося ще годину пішки йти до місця призначення — це все втратило значення, коли вони врешті прибули на весілля. Криста згадує, що її привітно зустріли наречені та гості, ба більше, її розмістили за столом біля нареченої. Багато людей розпитували її про Німеччину і життя там. Хоча в неї виникали певні труднощі, оскільки Криста все ще погано знала російську мову й їй довелося багато пояснювати жестами, втім її розуміли. На ніч німецьку студентку запросила одна місцева жінка: "в неї був дуже маленький будинок, я такий бачила у фільмах і всередині було все як я собі уявляла". Загалом вона провела

Українське суспільство в 1960–1980-х рр.: історичні нариси, відп. ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022).

²⁹⁰ Muhonen, "‘Good Friends’ for the Soviet Union," 188.

²⁹¹ ЦДАВОУ, ф. 5159, оп. 1, спр. 18, ар. 14.

²⁹² ДАК, ф. 1146, оп. 1, спр. 943, ар. 1-2.

в селі три дні і для неї це був незабутній досвід. Цей приклад висвітлює результати, яких радянська влада хотіла отримати від подібної практики: студентка знайшла нових друзів, отримала позитивні враження про життя в радянському селі та познайомила місцевих жителів з повсякденням Німеччини.²⁹³

Подібні практики були особливо цінними для радянської влади, оскільки дозволяли інтегрувати іноземних студентів у повсякденне життя радянського суспільства поза межами офіційних інституцій та водночас не створювали додаткових витрат для університетів, однак, часом вони переростали в справжні проблеми. Так, студенти з Конго (Браззавіль), Джерар Бікамбо і Бібоно Даніель, які навчалися в Українській сільськогосподарській академії, також були запрошені радянським другом на весілля в селі Київської області. Коли студенти звернулися до декана по роботі з іноземними студентами для отримання дозволу для виїзду, їм було відмовлено, оскільки той район був заборонений для відвідування іноземцями. Таке рішення викликало незадоволення в студентів з Конго.²⁹⁴

Цей випадок відображає суперечність, яка існувала в радянській системі. Університетське керівництво постійно наголошувало на важливості "всебічного ознайомлення іноземних студентів з радянським повсякденням", і всі запропоновані екскурсії та поїздки мали сприяти цьому. Однак, тут виникав певний парадокс: іноземним студентам дозволялося бачити тільки ту частину повсякдення, яку бажала показати радянська влада. Загальноуніверситетські екскурсії по Києві, Республіці чи Союзі загалом мали наперед визначений маршрут і включали місця, які позитивно впливали на уявлення іноземців про Радянський Союз.

Хоча вільне пересування по Радянському Союзі було заборонене для іноземців і для виїзду з-поза Києва потрібно було отримати спеціальний дозвіл від університетів, іноземні студенти порушували ці правила. Зокрема, власний підхід знайшла болгарська студентка Караславова Олена. Радянська студентка Світлана Павлова, яка, як і Олена, навчалася в КПІ, загубила свій студентський квиток. Невідомо, чи Олена знайшла його, чи викрала в Світлани, однак болгарська студентка використала цей документ для поїздок в Москву, на Кавказ та інші міста Радянського Союзу. З цією метою, вона підробила студентський квиток Світлани, наклеївши власне фото.²⁹⁵

Випадки самовільного виїзду іноземних студентів були частим явищем. Однак, на відміну від Олени, інші студенти зазвичай таємно сідали на потяги і відправлялися в міста, які хотіли відвідати. Подібні випадки негативно оцінювалися, адже вони були не контрольовані й студенти могли побачити аспекти повсякдення, які радянська влада приховувала. Це було пов'язано з ширшим контекстом підозри до іноземних студентів як агентів органів іноземної розвідки. Тому, після виявлення у болгарської студентки підробленого студентського квитка та зафіксованого випадку неконтрольованої подорожі по СРСР, органи державної безпеки почали стежити за Оленою.

Попри численні офіційні заходи, спрямовані на налагодження дружніх відносин між іноземними студентами та радянським населенням, близьке спілкування між

²⁹³ *Студенты-политехники*, 17-8.

²⁹⁴ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1101, ар. 4.

²⁹⁵ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1401, ар. 110-111.

ними набувало форм, які виходили за межі бажаних для радянської влади. Особливо проблематичними вважалися шлюби між іноземцями і радянськими громадянами. Однією з причин була проблема еміграції. Шлюб з іноземцями створював для радянських громадян легальну можливість виїхати за межі СРСР, тоді як для більшості населення така можливість залишалася суттєво обмеженою. Саме тому нерідко подібні союзи викликали підозру з боку радянської влади та негативне ставлення в суспільстві: їх могли трактувати як спробу використати шлюб для виїзду за кордон. До того ж, еміграція радянського суспільства означала втрату власних спеціалістів.

Показовим є випадок африканського студента Сіндісо Мфеняна та студентки з Казані, Філариди (Ріти) Хромової. Сіндісо разом з іншими студентами з підготовчого факультету Київського державного інституту відправлялися на роботи до колгоспу у Крим. На тому ж човні подорожували і радянські громадяни, серед яких була і Рита.²⁹⁶ Попри коротке знайомство, протягом кількох наступних місяців вони продовжували спілкуватися через листування, аж поки не вирішили одружитися 6-го червня 1963 р. На швидке прийняття такого рішення вплинули не лише особисті почуття, але і особливості радянської системи. Того року Рита завершувала навчання за спеціальністю "авіаційна інженерія" у Казанському авіаційному інституті, який готував кадри для оборонної промисловості. Після завершення навчання вона направлялася на роботу на військове підприємство, що унеможливлювало б спілкування з Сіндісо. Тому, щоб зберегти їхні стосунки і звільнили Риту від обов'язку працювати в оборонній промисловості, вони вирішили одружитися. Після того, Рита переїхала спочатку до Києва, по завершенню навчання Сіндісо вони поїхали до Угорщини, де останньому запропонували роботу, а пізніше - до Африки.²⁹⁷

Проблематичність подібних шлюбів полягала також в протилежному — в тому, що вони створювали підстави для іноземців залишитися в Радянському Союзі. Радянська влада розглядала іноземних студентів як тимчасових гостей, які після завершення навчання мали повернутися додому кваліфікованими спеціалістами, мали пропагувати соціалістичний шлях розвитку країни та поширювати позитивний образ Радянського Союзу у власних країнах. Радянська система була зацікавлена в експорті лояльних фахівців, а не інтеграції іноземців у радянське суспільство. Саме тому отримання іноземними студентами радянського громадянства часто викликало небажання з боку влади. Це добре ілюструє випадок в'єтнамського студента Нгуєна Ким, який в 1965 р. одружився з радянською громадянкою Єлизаветою Зазимко. Після завершення університету в тому ж році він звернувся з запитом отримати радянське громадянство, однак Нгуєну видали тільки посвідчення на тимчасове проживання в Києві. Проблемаю було й те, що він не міг влаштуватися на роботу. Хоча Нгуєн та Єлизавета протягом наступного року неодноразово зверталися до Ради Міністрів УРСР з проханням забезпечити його роботою і надати громадянство, це питання тривалий час залишалося невирішеним.²⁹⁸ Цей приклад яскраво висвітлює, що шлюби між радянськими та іноземними громадянами створювали додаткові адміністративні

²⁹⁶ Mfenyana, *Walking with Giants*, 140-1.

²⁹⁷ Mfenyana, *Walking with Giants*, 143-5.

²⁹⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 229, ар. 56-9.

труднощі для радянської влади, тому не дивно, що подібні шлюби негативно сприймалися.

Ввезення в Радянський Союз різноманітних товарів з Західної Європи та Америки ставала ще однією формою встановлення контактів радянського суспільства з закордоном, що виходила за межі контролю радянської влади. Іноземні студенти мали можливість під час канікул виїжджати за кордон, а отже — отримували доступ до товарів, які були дефіцитними або практично недоступними в Радянському Союзі: касети, платівки, кросівки, джинси тощо. Купувати такі товари в іноземних студентів було дешевше, ніж у так званих "фарцовщиків": якщо іноземні студенти продавали джинси за 80 рублів, то "фарцовщики" - за 120.²⁹⁹ Тож для багатьох радянських людей саме іноземні студенти ставали одним з небагатьох каналів доступу до "західних" товарів, а отже налагодження стосунків з ними ставало вигідним. Це спостерігала радянська влада, зокрема до уваги КДБ, зокрема, потрапив чехословацький студент, Олександр Роса, який займався продажем товарів із Західної Європи та Америки. У звітах наголошувалося, що саме внаслідок цієї діяльності він мав значну кількість знайомих у Києві.³⁰⁰

Показово, що органи безпеки перехопили також листування Олександра з його другом з Чехословаччини. Останній, зокрема, отримав можливість як турист приїхати в СРСР й цікавився в Олександра, які речі користуються попитом серед радянських громадян, щоб знати, що варто везти з собою.³⁰¹ Це свідчить, що подібні практики не були поодинокими, а формували цілі неформальні мережі обміну. Я припускаю, що саме це стало причиною того, що Олександр не був притягнутий до відповідальності, хоча стаття 154 в Кримінальному Кодексі УРСР передбачала штраф, або навіть позбавлення волі до 2-ох років.

Водночас радянська влада негативно оцінювала подібну діяльність, адже це призводило до накопичення значної кількості коштів в іноземців, які вони потім витрачали на розваги — алкоголь, ресторани тощо. Для частини радянських громадян така поведінка ставала додатковим джерелом роздратування. Не випадково, що конфлікти між іноземними студентами та місцевим населенням нерідко виникали саме біля ресторанів.

Таке сприйняття іноземців можна розглядати крізь призму концепту "оскарженого привілею" (contested privilege) Анни Вітінгтон.³⁰² Авторка показує, як у період "перебудови" частина росіян вороже ставилася до представників неросійських народів, оскільки сприймала надання їм ширших прав як загрозу власному становищу. Хоча Анна Вітінгтон аналізує пізніший період і міжетнічні відносини всередині СРСР, її концепт може бути корисним і для розуміння негативного ставлення частини радянського суспільства до іноземців.

²⁹⁹ "Чем торговали фарцовщики в СССР," *Русская семерка*, June 27, 2018, <https://russian7.ru/post/chem-torgovali-farcovshnikov-v-sssr/>.

³⁰⁰ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1401, ар. 195-6.

³⁰¹ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1401, ар. 108-9.

³⁰² Anna Whittington, "Contested Privilege: Ethnic Russians and the Unmaking of the Soviet Union", *The Journal of Modern History* 95, no. 4 (2023): 887-927, <https://doi.org/10.1086/727478>. (замініть 890 на номер сторінки, на яку ви посилаєтесь).

Офіційний радянський дискурс представляв навчання іноземних студентів в Радянському Союзі як допомогу "менш розвиненим" країнам, які не могли самостійно забезпечити підготовку фахівців у власних країнах і потребували допомоги Радянського Союзу. Однак, наратив про "бідних" і "потребуючих допомоги" іноземних студентів руйнувався у повсякденних контактах. Виявлялося, що іноземні студенти нерідко мали доступ до товарів, які були дефіцитними або майже недоступними для радянських громадян. Такі обставини ставили під сумнів символічність статусу радянських громадян як "більш розвиненого" суспільства. Ба більше, надання іноземній молоді певних привілеїв з боку радянської влади: можливості виїжджати за кордон, проживання в гуртожитках з кращими умовами, наявності більшої кількості грошей, які вони могли використовувати для власних розваг — лише поглиблювали ці суперечності.

У таких умовах іноземні студенти могли сприйматися частиною радянського суспільства не як "друзі", а як носії незаслужених привілеїв. В умовах дефіциту та обмежених можливостей для самих радянських людей це могло ставати одним з джерел повсякденних конфліктів, словесних образ чи фізичного насильства щодо іноземної молоді. Більше того, подібні уявлення могли підсилювати расові упередження та сприяти посиленню расистських практик у Радянському Союзі. Детальніше ці питання я розгляну в наступному розділі.

3.3 Межі радянського інтернаціоналізму

"Іноземні студенти, що навчались в Радянському Союзі, користувались гостинністю радянської держави, мали всі права, що їх мали й радянські студенти. Ні про яку дискримінацію в нашій країні немає й не може бути мови".³⁰³ Це уривок зі статті, яка була опублікована у газеті "Московська правда" 21-го грудня 1963-го року. Як було показано в попередньому підрозділі, радянська влада активно заохочувала висвітлення досвіду навчання іноземних студентів в СРСР на сторінках радянської преси. Однак, ця стаття мала ширшу мету — спростувати звинувачення про дискримінацію іноземної молоді, що навчається в Радянському Союзі.

18-го грудня 1963-го року на центральній площі в Москві відбулася демонстрація африканських студентів. Приводом стала новина про смерть ганського студента Едмінда Ассаре-Аддо. Радянська влада пояснювала його смерть тим, що студент перебував у стані алкогольного сп'яніння, знепритомнів та замерз.³⁰⁴ Африканські студенти не довіряли офіційній версії подій та вимагали надати матеріали розслідування, пов'язані зі смертю ганського студента. З метою зобов'язати радянську владу виконати ці вимоги, а також привернути увагу на проблему расизму в

³⁰³ "Обучающиеся в Советском Союзе иностранные студенты пользуются гостеприимством Советского государства, всеми правами, которыми пользуются и советские студенты. Ни о какой дискриминации в нашей стране нет и не может быть речи," "Об злонамеренной шумихе в буржуазной прессе," *Московская правда*, 21 декабря 1963, 3.

³⁰⁴ Детальніше див. Julie Hessler, "Death of an African Student in Moscow: Race, Politics, and the Cold War", *Cahiers du Monde Russe* 47, no. 1–2 (2006): 33–63, <https://doi.org/10.4000/monderusse.8569>.

СРСР, африканські студенти зібралися у Москві. Наступного дня повідомлення про демонстрацію з'явилися у низці газет по всьому світі, де демонстрація подавалася як свідчення існування расової дискримінації іноземних студентів в Радянському Союзі.

Саме у відповідь на ці звинувачення "Московська правда" опублікувала статтю "Про один зловмисний галас у буржуазній пресі", уривок з якої наведено вище. Її автори прагнули довести безпідставність критики на адресу Радянського Союзу. Як аргументи на користь відсутності дискримінації вказувалося, що іноземні студенти на рівні з радянськими мають можливість здобувати безкоштовну освіту, користуються доступом до бібліотек, лабораторій, отримують підвищені стипендії та забезпечені державними гуртожитками.³⁰⁵ Насправді, становище іноземних студентів в Радянському Союзі було значно складнішим: іноземці ніколи не були цілком на рівні з радянськими студентами. В окремих аспектах, як було показано в інших частинах цієї роботи, іноземна молодь знаходилися в привілейованішому, ніж радянські студенти, становищі: проживали в кращих кімнатах, отримували вищі стипендії, мали ширші можливості для проведення канікул тощо. Такі умови були частиною радянської політики демонстрації "гостинності" про яку пишуть в статті. Водночас іноземні студенти залишалися передусім іноземними громадянами, іншими і, відповідно до цього, зустрічалися з дискримінацією. У цьому розділі я розгляну, з якими саме обмеженнями стикалася іноземна молодь під час навчання в Києві, чим вони були зумовлені, а також проаналізую, як самі іноземні студенти реагували на ці практики.

Радянський Союз активно формував образ антиімперіалістичної, антиколоніальної та антирасистської країни. Натхненні рекламною пропагандою СРСР, яку радянське керівництво поширювало в різних країнах, іноземні студенти, що приїжджали на навчання, очікували на цілковиту відсутність расистських проявів та дружню атмосферу. Попри офіційний наратив про відсутність расової дискримінації в Радянському Союзі у повсякденному житті студенти з "країн, що розвиваються" зустрічалися з проявами расизму з боку радянського суспільства. Так, наприклад в автобусі до сомалійського студента Сумана Сунтера, підійшло троє молодих людей і почали погрожувати, що "будуть знищувати нас, як бур'яни в полі (...)".³⁰⁶

Для багатьох студентів невідповідність між задекларованими цінностями та реальністю ставала розчаруванням. Студенти вважали "таку поведінку характерною для буржуазної капіталістичної системи, а не для соціалістичної країни".³⁰⁷ Ба більше, наявність расизму підштовхувала іноземних студентів замислитися про встановлення соціалістичного уряду на їхніх батьківщинах, зважаючи на обставини: "(...) багато з нас вірить в марксизм, але як ми можемо захищати соціалізм в нашій країні, якщо тут, в країні соціалізму, ми піддаємося такому ставленню".³⁰⁸ Відповідно, досвід расової дискримінації не тільки породжував особисте розчарування, а й сумніви щодо переваг соціалістичної системи, яку іноземна молодь розглядала як альтернативу капіталістичної моделі розвитку власних держав.

³⁰⁵ "Об злонамеренной шумихе в буржуазной прессе," *Московская правда*, 21 декабря 1963, 3.

³⁰⁶ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 2040, ар. 67.

³⁰⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, сп. 32, ар. 26.

³⁰⁸ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, сп. 32, ар. 26.

Кульмінацією напруження стала смерть кенійського студента Гакіо Джеймса восени 1969 р. Розвиток подій значною мірою нагадував ситуацію, що відбулася в Москві в 1963-му році. 14-го жовтня 1969-го р. студент близько 23-ї години вийшов з гуртожитку, нібито з метою прогулятися, та не повернувся. Українська сільськогосподарська академія, в якій навчався Джеймс, лише 23-го жовтня повідомила про зникнення студента. Після цього розпочалося розслідування, однак воно не давало жодних результатів академії аж поки 6-го листопада у ставку біля ресторану "Прага" не виявили тіло кенійського студента. Судово-медична експертиза, проведена у присутності трьох студентів з Кенії, виявила, що Гакіо перебував у стані алкогольного сп'яніння, слідів насильницької смерті не було виявлено, а причиною смерті названо асфіксію.³⁰⁹

Однак, як і в 1963-му році, африканські громадяни з недовірою поставилися до такого висновку. Один із студентів у листі до друга в Ленінграді писав, що у Джеймса були вибиті зуби, його тіло було спотворене, а сам ставок був мілким і там "не могла навіть трирічна дитина втонути".³¹⁰ Важко встановити, наскільки ці твердження відповідали дійсності та звідки саме студент отримав цю інформацію: чи був він одним з присутніх при розтині, а чи чув переказане в листі від інших студентів. Однак, подібні думки відображали настрої частини африканських студентів, яка сприймала смерть Джеймса як можливий наслідок расистського насильства.

Африканські студенти створили тимчасову координаційну раду і вимагали зустрічі з представниками Міністерства ВССО УРСР.³¹¹ 13-го листопада вони організували протест: студенти зібралися біля своїх університетів і відмовилися відвідувати лекції допоки не буде виконано їхні вимоги. Зустріч Міністра освіти УРСР Ю. Даденкова та інших представників Міністерства з африканськими студентами відбулася 17-го листопада в актовому залі КІБІ. Після обговорення питання про безпеку і неповагу до них з боку населення м. Києва, висунутих африканськими студентами, іноземна молодь повернулася до навчання.

На це рішення африканських студентів вплинуло також звернення від посольств, які засуджували подібні дії студентів та вимагали припинити саботування лекцій. Зокрема, гвінейська студентка повідомляла, що на відміну від інших африканських студентів, які бойкотували заняття три дні, студенти з Гвінеї за наказом їхнього посольства змушені були продовжити відвідувати лекції вже 14-го листопада.³¹²

Ба більше, Міністерство ВССО СРСР вирішило використати погрози, щоб мотивувати студентів повертатися до занять; всі, хто відмовлялися — мали бути відраховані. Така заява справді викликала побоювання серед африканських студентів: "ми дуже боїмося залишитися без лекцій".³¹³

Паралельно з цими подіями африканські студенти з різних київських закладів освіти зверталися з вимогами до ректорів. Наприклад, таке звернення надійшло від студентів Київського медичного інституту. Вони висували вимоги створити безпечне

³⁰⁹ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1078.

³¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 792, ар. 340-342.

³¹¹ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 13, спр. 3902, ар. 81-89.

³¹² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 762, ар. 342.

³¹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 762, ар. 342.

середовище для студентів-африканців. Студенти також зауважували, що зустрічаються з проявом расизму не тільки з боку радянського суспільства, але також іноземних студентів з інших країн, зокрема греків.³¹⁴ Африканські студенти використали цю можливість висловити своє невдоволення не тільки через расову дискримінацію в їхню сторону, але вимагати покращення побутових умов в гуртожитку: цілодобово надавати електронапругу в розетках кімнат, дозволити у вихідні дні відвідувати гуртожитки гостям до 24-ї години, огляд кімнат іноземних студентів тільки в їхній присутності тощо.³¹⁵

Ці події мало вплинули на зменшення расової дискримінації в Києві. Африканські студенти надалі продовжували зазнавати як словесних образ, так і фізичного насильства. Однак, такі дії африканських студентів демонстрували можливість відкрито висловити власне невдоволення, на відміну від радянських громадян.³¹⁶

Хоча більшість випадків расистської дискримінації з боку радянського суспільства було направлено проти африканських студентів, втім студенти з Азії та Латинської Америки, а також радянські громадяни, які дружили з іноземними студентами не були застраховані від подібних проявів. 10-го січня 1966-го року радянський студент І. Черненко разом з кенійськими студентами, Івуєю Джонстон Кимізою та Ончирі Джиміі Раммою поверталися від свого спільного товариша. На трамвайній зупинці до них підійшло четверо радянських громадян. Погрожуючи ножом, вони звернулися до І. Черненка і почали докоряти йому, що він дружить з "неграми". Пізніше вони почали бити також кенійських студентів. Хоча на зупинці в той час знаходилося багато людей, однак ніхто з них не втрутився та не намагався домогтися "припинення хуліганських дій".³¹⁷ Те, що перехожі просто спостерігали за тим, що відбувалося і не докладали жодних зусиль свідчить про значно ширший масштаб расизму.

Цей випадок також порушує важливу проблему: як радянська влада трактувала насильство щодо іноземних студентів. Уникаючи визнання таких дій радянських громадян як прояви расизму, радянське керівництво характеризує їх як "хуліганські дії". Костянтин Кацакіоріс зазначає, що подібні терміни постійно використовувалися для прикриття расової дискримінації, яку радянська влада ніколи не визнавала.³¹⁸ Справді більшість расистських проявів щодо іноземних студентів характеризувалися як "хуліганські дії".

Водночас, частина радянського керівництва все ж усвідомлювала існування расизму. Наприклад, 4-го – 5-го квітня 1967-го року в Києві відбувалася нарада комсомольських працівників вищих і середніх навчальних закладів республіки, в яких навчається іноземна молодь. Один з доповідачів, Софінський, наголошував на необхідності "не допускати елементів расової дискримінації зі сторони населення".³¹⁹ Подібні висловлювання свідчать, що частина керівників визнавала наявність расової

³¹⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 5661, ар. 42.

³¹⁵ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1078, ар. 83-86.

³¹⁶ Matusevich, "An Exotic Subversive", 70-2.

³¹⁷ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 229, ар. 8.

³¹⁸ Katsakioris, "Burden or Allies?," 551-3.

³¹⁹ ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 257, ар. 123.

дискримінації, навіть якщо офіційний дискурс продовжував заперечувати наявність расизму в радянському суспільстві.

Расизм був лише однією з форм дискримінації, з якою стикалися іноземні студенти в Радянському Союзі. У статті "Московської правди" вказувалося, що іноземні студенти на рівні з радянськими мають доступ до необхідних для навчання просторів. Однак, досвід іноземних студентів свідчить про протилежне. Під час навчання іноземні студенти зобов'язувалися проходити виробничу практику у різноманітних установах, залежно від їхньої спеціальності. Таким чином, іноземні студенти повинні були здобувати не тільки теоретичні, але також і практичні навички для роботи вдома, а також ознайомитися з новими технологічними процесами.³²⁰ Тим не менше, виникали труднощі й з організацією практики для іноземних студентів. Підприємства, які були закріплені за певними вишами як бази для проходження практики відмовлялися приймати на стажування іноземних студентів.³²¹ Вони мотивували це відсутністю відповідного розпорядження про направлення до них іноземних студентів. Я припускаю, що це могло також бути пов'язано з небажанням підприємств брати відповідальність на себе за іноземних студентів.

Інша низка проблем виникала для організації практики для студентів, що навчалися на таких спеціальностях як радіотехніка, електронні прилади, обчислювальна техніка тощо. Підприємства цього профілю були закритого типу і, на відміну від радянських студентів, відмовлялися приймати іноземців.

Міністерство ВССО УРСР зверталось до Ради Міністрів УРСР в намаганнях розв'язати труднощі з проходженням практики іноземними студентами. Однак, подібні ситуації продовжували траплятися надалі. Залишаючись у безвиході, вищі навчальні заклади організовували практику для студентів-іноземців у власних лабораторіях. Хоча це сприяло розв'язанню проблеми, однак таким чином іноземні студенти були обмежені в здатності ознайомитися з технологічними процесами безпосередньо на підприємствах.

Такі обставини викликали невдоволення серед іноземної молоді. Зокрема, болгарські студенти, що навчалися у Львівському політехнічному інституті звернулися до ректора університету. Вони зазначали, що вони навчаються разом з радянськими студентами на радіофакультеті. Однак, останніх направили навчатися на заводи, а перших залишили працювати в лабораторіях. Їм було незрозумілим таке рішення інституту і вони розглядали це як докази нерівності у ставленні до радянських та іноземних студентів".³²² Аналогічна ситуація була також в Києві та інших містах, в яких навчалися іноземні студенти і дають підстави свідчити про загальносоюзний характер.

Насправді, труднощі з організацією практики для іноземних студентів були пов'язані з ксенофобськими настроями, що мали місце в Радянському Союзі. Сумніви щодо лояльності східноєвропейських студентів базувалися на попередньому досвіді: ворожість східних європейців до СРСР в міжвоєнний період, поширення

³²⁰ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 73, ар. 7.

³²¹ Доповідна записка "Про труднощі в організації виробничої практики іноземних студентів, які навчаються у вищих учбових закладах Української РСР", ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 95, ор.15-18.

³²² ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 64, ар. 21.

націоналістичних повстань в післявоєнний період; також ситуація загострювалася у зв'язку з нестабільною ситуацією в Польщі, повстанням в Угорщині (1956), "Празькою весною (1968)". Підозри до в'єтнамських студентів виникали у зв'язку з погіршенням радянсько-китайських стосунків та неоднозначній позиції в'єтнамської влади щодо російської та китайської комуністичних ліній на фоні Холодної війни.³²³ Ба більше, радянська влада побоювалася проникнення агентів іноземної розвідки. Вона заявляла, що розвідувальні органи іноземних держав активно використовують відправлення іноземної молоді на навчання до Радянського Союзу як "каналу проникнення ворожої агентури, проведення розвідувальної роботи та безпосередньої ідеологічної обробки радянської молоді".³²⁴ Тож, з одного боку, радянська влада окреслювала іноземну молодь як друзів, а з іншого – ставилася з підозрою до них.

Ці суперечності всередині системи відображалися на становищі іноземних студентів в Радянському Союзі. Міністерство ВССО УРСР підкреслювало, що студенти-іноземці "повинні проходити практику на тих самих підприємствах і умовах, що й радянські студенти".³²⁵ Водночас вона зауважувала, що не можна відправляти студентів на закриті підприємства, підкреслюючи, що "завжди необхідно враховувати інтереси нашої держави, її безпеки й не допускати розсекречування того, чого не потрібно знати іншим".³²⁶ Відповідно, дружба закінчувався, щойно поставало питання про державну безпеку.

Недовіра до іноземної молоді з боку радянської влади зумовлювала постійний нагляд за іноземними студентами. Як уже зазначалося раніше, на радянських студентів, які проживали разом з іноземцями, покладалося завдання збирати інформацію про поведінку та настрої останніх. Однак, вони були тільки одним з інструментів, через які радянські органи безпеки стежили за іноземними студентами. Насправді, радянські органи безпеки прагнули створити багатоскладову систему нагляду за іноземною молоддю, яка включала перевірку листування, агентурне стеження - що включало безпосередню співпрацю з самими іноземними студентами. Очевидно, що іноземна молодь більше довіряла своїм землякам, ніж радянським громадянам, а тому агенти з середовища іноземних студентів могли забезпечити доступ до інформації, яку важко було отримати іншими методами.

Можна виділити кілька форм такої співпраці. По-перше, іноземні уряди надавали агентів власних країн радянським органам безпеки в "користування" на період їхнього навчання в Радянському Союзі. Судячи з доступних джерел, це були насамперед студенти з соціалістичних країн. Так, наприклад, в Києві діяли агенти "Владимир", "Саша", які були передані органами безпеки Чехословаччини та агент "Чен-Ден", направлений північнокорейськими спецслужбами.³²⁷ Це впливало на характер їхньої співпраці, оскільки представники органів безпеки країн походження студентів залишалися активними посередниками між агентами та КДБ УРСР.

Це добре демонструє випадок, що стався у квітні 1958 р., коли в Києві відбувалася зустріч представника Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини з

³²³ Див.детальніше: Gaïduk, Il'ia V. *The Soviet Union and the Vietnam War*. Ivan R. Dee, 1996.

³²⁴ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 165, ар. 1.

³²⁵ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 64, ар. 94.

³²⁶ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 6, спр. 64, ар. 94.

³²⁷ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1401, ар. 107.

чехословацькими агентами, які навчалися у київських вищих навчальних закладах. Під час цієї зустрічі агент "Владимир" повідомив про чехословацького студента КДУ Олександра Роса, який "має націоналістичні настрої та проводить підозріле листування зі Швейцарією".³²⁸ Після цього за О. Росом було встановлено спостереження.

Для перевірки підозр використовувалися різноманітні методи: контроль листування, зовнішнє спостереження, а також збір інформації чехословацькими та радянськими студентами. Таким чином вдалося з'ясувати, що Роса зустрічався з туристами з Чехословаччини, підтримував контакти з "підозрілими" радянськими громадянами та листувався з друзями з Чехословаччини, зокрема Петром Ривалі, який уже перебував під наглядом чехословацьких органів безпеки.

У звітах згадується, що в процесі виникали труднощі, оскільки це був кінець семестру і студенти були зайняті підготовкою та складанням іспитів, відповідно не вдавалося проводити досконалу перевірку чехословацького студента. Новою перешкодою стало також те, що Олександр відправився на літні канікули до Чехословаччини, тож подальше розслідування продовжилося з вересня. Для збору детальнішої інформації до кімнати з Росом підселили радянського агента, який міг би оглядати особисті речі чехословацького студента. У подальшому було виявлено, що чехословацький студент займався спекуляцією, про що згадувалося в попередньому підрозділі. Однак, конкретних доказів його "ворожої діяльності" не вдалося знайти. Оскільки Олександр завершував навчання того року, розслідування було припинено. Цей випадок добре демонструє механізми нагляду за іноземними студентами. Подібним чином КДБ УРСР виявило негативне ставлення до радянської влади в іншого чехословацького студента, якого зрештою відрахували.³²⁹ Таким чином, радянська влада була готова миритися з порушенням окремих законів, наприклад зі спекуляціями - однак політична нелояльність сприймалася як причина для відкликання студента з Радянського Союзу.

Оскільки студенти приїжджали на навчання з різних країн, а відсутність у певних земляцтвах ускладнювала виявлення "нелояльних" студентів, КДБ потребувало також здійснити вербування серед іноземної молоді. Органи безпеки прискіпливо підходили до вибору кандидатури іноземців для проведення вербування. Важливим критерієм були позитивні враження від Радянського Союзу, підтримка політики радянської влади та критика капіталістичної системи. Під такі критерії підходив студент з Ємену, який навчався в Одесі. У результаті численних розмов з представниками КДБ було виявлено, що студент після завершення навчання в Одесі планує поступати в Університет "Дружби народів". Органи безпеки пообіцяли посприяти студенту в цьому, після чого мало відбутися вербування студента. Можна припустити, що подібні практики вербування використовувалися й у Києві, адже в документах КДБ згадується про отримання інформації від іноземних студентів. Так, студент з Конго, який їхав на канікули до ФРН, повідомив органам безпеки про

³²⁸ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1401, ар. 108-9.

³²⁹ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1402, ар. 81-82.

підозру щодо свого земляка, який нібито уклав угоду про співпрацю з іноземними спецслужбами.³³⁰

За твердженням КДБ, завдяки низці завербованих іноземних студентів, що навчалися в різних містах республіки, вони мали змогу отримувати інформацію про настрої іноземних у земляцтвах, виявляти студентів, які негативно відгукувалися про Радянських Союз, а також осіб, які були заслані в СРСР іноземними розвідками. Насправді, іноземні студенти надавали радянським органам також інформацію про ситуацію в їхніх батьківщинах. Зокрема сирійський студент Аккад Ахмед, що навчався в КПІ, повідомив про діяльність "Мусульманського братства", яке, за його словами, ненавидить Гамаля Насера і готове його вбити". Студент зауважив також, що члени цього "братства" мають склади зброї, які постачаються урядом Америки.³³¹ Таким чином, роль іноземних студентів в Радянському Союзі виходила межі навчання й радянська влада активно використовувала їх як джерело політичної та розвідувальної інформації.

Органи безпеки розраховували, що вони зможуть співпрацювати з агентами з-поміж іноземних студентів для "вирішення політичних й розвідувальних задач" і після завершення ними навчання в Радянському Союзі та повернення додому.³³² На жаль, мені не вдалося встановити, чи (й у ствердному випадку - яким чином) реалізовувалися подібні практики. Я підозрюю, що подальша співпраця, ймовірно, координувалася вже на загальносоюзницькому рівні, архівні матеріали якого залишаються малодоступними.

Таким чином, попри офіційний наратив про безкорисливе навчання іноземних студентів в Радянському Союзі, радянська влада шукала різноманітні інструменти, щоб скористатися з іноземної молоді як під час навчання, так і після.

Іноземна молодь не могла не помічати, що за ними слідкують. Сомалійський студент Аден Ісса підкреслює відсутність приватного простору й наявність постійного контролю з боку радянської влади: "Я стараюся більшу частину свого часу проводити поза гуртожитком, тому що побоююся, що мене підслуховують відповідні органи. Я не впевнений в тому, що в моєму капці вже не вмонтований мікрофон".³³³ Подібні практики підкреслюють, що іноземні студенти зрозуміли, що вони є "іншими", об'єктами постійної підозри. Такі обставини негативно впливали на їх сприйняття Радянського Союзу та пережоджали побудові дружніх відносин з радянським суспільством.

Таким чином, досвід іноземних студентів у Києві демонструє суперечливість радянського інтернаціоналізму. З одного боку, радянська влада прагнула представити СРСР як простір антиколоніальної солідарності, расової рівності та дружби народів. З іншого боку, іноземці залишалися об'єктом постійної підозри, контролю та дискримінації.

Расистські прояви з боку радянського суспільства, обмеження доступу до окремих підприємств і технологій, постійний нагляд з боку органів безпеки та страх

³³⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 762, ар. 6-8.

³³¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 762, 248-249.

³³² ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 165, ар. 5.

³³³ ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, сп. 809, ар. 4.

перед "ворожим впливом" показують, що межі радянського інтернаціоналізму визначалися насамперед інтересами державної безпеки та політичної лояльності. Радянська влада була готова декларувати рівність іноземних студентів із радянськими громадянами, однак на практиці іноземна молодь постійно розглядалася як потенційне джерело небезпеки, носій "чужого" впливу або навіть можливе джерело агентури іноземних спецслужб.

Отже, взаємини іноземних студентів із радянським суспільством займали важливе місце у вихованні "ширих друзів Радянського Союзу" серед іноземної молоді. Усвідомлюючи значення повсякденних контактів для формування уявлень іноземців про радянську дійсність, університетське та партійне керівництво прагнуло активно впливати на ці взаємини. Для цього використовувалися різноманітні практики: спільне проживання у гуртожитках, культурні заходи, туристичні поїздки, зустрічі з представниками різних професійних груп, інтернаціональні вечори та кампанії з "інтернаціонального виховання" населення. Таким чином радянська влада намагалася не лише організувати контакти між іноземцями та радянськими громадянами, а й надати їм бажаного змісту.

Проте, на практиці взаємини між іноземною молоддю та радянським суспільством виходили за межі, встановлені радянською владою. Поряд із офіційними заходами виникали неформальні дружні зв'язки, романтичні стосунки та повсякденні контакти, які не піддавалися повному контролю з боку адміністрації вищих навчальних закладів. Разом із цим контакти з радянським населенням не завжди відповідали образу "дружби народів", який прагнула демонструвати радянська влада. Крадіжки, конфлікти, прояви расизму та інші форми дискримінації ставали частиною повсякденного досвіду іноземних студентів і суттєво впливали на їхнє сприйняття Радянського Союзу.

Таким чином, розділ демонструє суперечливий характер радянської політики щодо іноземних студентів. З одного боку, влада прагнула інтегрувати їх у радянське суспільство через навчання разом із радянськими студентами, залучення до громадського життя, культурних заходів та знайомство з радянською повсякденністю. З іншого боку, іноземні студенти постійно стикалися з різноманітними обмеженнями, які підкреслювали їхній особливий статус. Контроль за пересуванням, обмеження доступу до окремих просторів, труднощі з проходженням практики та підозри щодо їхньої лояльності свідчать, що радянські установи ніколи повністю не сприймали іноземців як частину радянського суспільства.

Отже, досвід іноземних студентів у Києві формувався у межах постійної напруги між інтеграцією та контролем. Саме ця суперечність визначала характер їхнього повсякденного життя, взаємодії з радянським суспільством та відображала характерну рису радянського інтернаціоналізму.

ВИСНОВКИ

Навчання іноземних студентів у радянських закладах вищої освіти було важливим інструментом інтернаціональної політики СРСР та одним із механізмів формування дипломатичних відносин з іноземними державами. "Кульмінаційним періодом" підпорядкування освіти ідеологічним цілям та міжнародними прагненнями СРСР став період Холодної війни. Іноземні студенти ставали не лише відображенням і невіддільною складовою міждержавних відносин СРСР, але й суб'єктами, які, попри можливі припущення втрати агентності зберігали простір для автономної дії в межах взаємодії держав.

Попри офіційне обґрунтування практики запрошення на навчання іноземних студентів як втілення інтернаціональних завдань Радянського Союзу та прикладу "безкорисливої допомоги", радянська влада переслідувала цілком прагматичні цілі — розширення сфери свого впливу, підготовку лояльних фахівців і "ширих друзів Радянського Союзу", які могли б стати альтернативою спеціалістам, що здобували освіту в країнах Західної Європи, США та Канаді, а також сприяти поширенню позитивного образу соціалістичної системи у власних країнах.

Реалізація цих завдань покладалася на радянські заклади вищої освіти та здійснювалася через поєднання освітніх, ідеологічних і соціальних практик. Важливу роль у цьому відігравав навчальний процес, під час якого студенти мали здобути необхідні знання та професійні навички. Водночас він був спрямований і на популяризацію радянської історії, культури, а також демонстрацію наукових досягнень СРСР. Оскільки успішність цього процесу значною мірою залежала від викладачів, Міністерство ВССО СРСР вимагало від керівництва вишів ретельно підходити до добору педагогічних кадрів, враховуючи такі критерії, як досвід викладання, знання іноземних мов і партійне членство. Проте на практиці цих умов дотримувалися не завжди. Причинами були як нестача відповідних кадрів, так і розбіжності в інструкціях радянського керівництва та ігнорування окремих нормативних вимог.

Не менш важливим інструментом підготовки "ширих друзів Радянського Союзу" вважалося налагодження дружніх відносин між іноземними студентами та радянським суспільством. Усвідомлюючи значення повсякденних контактів для формування уявлень, радянська влада намагалася контролювати характер взаємин між радянськими та іноземними студентами й надати їм ідеологічно прийнятний зміст. Втім ці контакти часто виходили за межі встановлених владою рамок, формуючи власні мережі взаємодії. Саме такі неофіційні практики взаємодії нерідко виявлялися дієвішим способом побудови дружніх відносин, на противагу формалізованому владою простором поведінки.

Водночас іноземні студенти продовжували сприйматися як "інші" — і радянським керівництвом, і радянським суспільством. Іноземна молодь ставала об'єктом постійного контролю з боку викладачів, студентів та органів державної безпеки. Їм також був обмежений доступ до комсомольських організацій, закритих підприємств для проходження практики тощо. Студенти з країн Азії, Африки та Латинської Америки стикалися з проявами расової дискримінації, які не тільки

суперечили намірам розбудови дружби, але також і засадам соціалізму, що мав стерти "штучні" межі, такі як національність, культура, расова приналежність тощо. Таким чином, радянська політика щодо іноземних студентів характеризувалася глибокою внутрішньою суперечливістю між риторикою відкритості та практиками нагляду й виключення.

Ця суперечність проявлялася також у нерівному ставленні до студентів, залежно від країни їхнього походження. Характер дипломатичних відносин Радянського Союзу з окремими державами значною мірою визначав умови освітньої співпраці та ставлення до студентів цих країн. Таке розмежування простежувалося вже в офіційних наративах щодо обґрунтування допомоги в підготовці іноземних фахівців і відображалося як у міждержавних угодах про підготовку спеціалістів, так і в повсякденному житті студентів.

Водночас, практика навчання іноземних студентів не зводилася до одностороннього втілення радянської політики, а передбачала взаємодію різних акторів — радянську владу, уряди країн походження та самих студентів, кожен із яких мав власні інтереси й очікування. Попри те, що всі сторони загалом погоджувалися з необхідністю підготовки висококваліфікованих фахівців, їхні уявлення про зміст і завдання освітнього процесу часто відрізнялися.

Розбіжності між радянською владою та іноземними урядами проявлялися вже на етапі відбору кандидатів, а згодом і під час самого освітнього процесу. Одним із найяскравіших прикладів таких суперечностей були дискусії навколо навчальних дисциплін та їх змісту — головно, суспільних наук. Іноземні уряди також переслідували власні інтереси в цій освітній практиці. Стипендії слугували для них інструментом формування кола лояльних представників і майбутніх фахівців. Водночас, для них було важливо, щоб ці спеціалісти підтримували політику власних держав, тому частина урядів виступала проти надмірного ідеологічного впливу на студентів з боку радянської влади.

Іноземні студенти, зі свого боку, додавали багаторівневості й ширини охоплення практикам навчання — передусім, зберігаючи власні очікування щодо навчання. Окрім здобуття професійної освіти, вони прагнули ознайомитися з радянською культурою та повсякденним життям, побачити науково-технічні досягнення країни, отримати досвід суспільного розвитку або глибше вивчити соціалістичні та марксистські ідеї. Однак, ці прагнення нерідко наштовхувалися на різноманітні обмеження, що регулювали їхню мобільність, контакти та доступ до інформації. Іноземні студенти, так само як їхні уряди та радянська влада, шукали особистої вигоди від навчання в Радянському Союзі. Так, прагнучи отримати додаткові прибутки, вони брали участь у спекулятивних операціях, продаючи дефіцитні товари радянським громадянам.

Отже, навчання іноземних студентів, було складним проектом, який залучав різноманітних акторів та поєднював ідеологічні, дипломатичні та індивідуальні мотивації. Успішність його результатів визначалися не лише радянською державною політикою, а й діями самих студентів та урядів їхніх країн. Підготовка "ширих друзів Радянського Союзу", тому, часто була простором складної взаємодії різних акторів, штучних обмежень, примусу, домовленостей та компромісів.

Радянське керівництво було готове йти на ці компроміси, адже розглядало навчання іноземних студентів крізь призму довгострокової перспективи реалізації основоположних ідей. Метою було не просто підготувати "ширих друзів Радянського Союзу" — а сформувати коло осіб, які підтримували б зв'язок із Радянським Союзом після повернення на батьківщину. Про це свідчить систематична увага, яку радянські університети приділяли підтриманню контактів із випускниками.

Привілеї, що надавалися іноземним студентам, — високі стипендії, належні умови проживання в гуртожитках, відпочинок у таборах, безкоштовне медичне обслуговування — мали сформувати позитивний образ Радянського Союзу та бажання повертатися сюди вже як представники своїх держав. Саме тому радянська влада була готова поступатися як урядам іноземних держав, так і самим студентам, адже формування прихильного ставлення до СРСР і підтримка довготривалих контактів залишалися пріоритетними завданнями.

Водночас, радянська влада розглядала студентів як потенційних носіїв позитивного образу Радянського Союзу за кордоном. Це ставало ще однією причиною прагнення сформувати в них прихильне ставлення до радянської держави, відповідно радянське повсякдення, яке демонстрували іноземній молоді, було значною мірою відбіраною реальністю, яку влада прагнула показати іноземним студентам. Обмеження на пересування були безпосередньо пов'язані з намаганням зберегти цей образ, однаково всередині й назовні, і не допустити виходу самодіяльності студентів за визначені рамки.

Варто зауважити, що радянське керівництво іноземних студентів не лише як майбутніх провідників позитивного образу, а й як потенційне джерело важливої інформації про ситуації у їхніх країнах. З цією метою окремих студентів вербували для співпраці з органами державної безпеки ще під час їхнього навчання в СРСР. Очікувалося, що ця співпраця продовжиться і після повернення іноземної молоді на батьківщину. Це підкреслює вигоду міжнародної освіти для радянського керівництва.

Не менш вагомим завданням було забезпечення високого рівня професійної підготовки іноземних студентів. Випускники повинні були наочно ілюструвати якість радянської освіти. Саме тому, значну увагу приділяли забезпеченню належного рівня їхньої професійної підготовки. Це добре простежується на прикладі добору викладачів фахових дисциплін. Незважаючи на прагнення забезпечити ідеологічний вплив на студентів і залучати до викладацької роботи з іноземними студентами членів партії, перевага у київських закладах вищої освіти нерідко надавалася саме професійній кваліфікації педагогів.

Попри свою очевидність, маргінальна роль республіки у процесі "завоювання нових друзів" не була однолінійною: визначення ідеологічних, дипломатичних та міжнародних цілей так само як затвердження практик й політик були виключною сферою компетенцій всесоюзного рівня; тоді як навчальні, наукові, технологічні спроможності та інфраструктура, обумовлені передовсім розбіжністю теоретичних розпоряджень/вказівок "центру" та практичних можливостей реалізації цих цілей (не менш важливої складової в досвіді навчання міжнародних студентів, як це показує дана робота) "на місцях" часто йшли всупереч ригідним очікуванням самої радянської влади, що намагалась наперед-визначити результати щойно затверджених практик.

Саме ці характеристики визначали особливості функціонування освітньої практики на "периферії".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Державний архів м. Києва

- ф. Р-352 Київський медичний інститут
- ф. Р-871 Київський інститут народного господарства
- ф. Р-1146 Київський автомобільно-дорожній інститут
- ф. Р-1246 Київський державний університет

Галузевий державний архів Служби безпеки України

- ф. 1, оп. , 1, спр. 165; 1041; 1042; 1087.
- ф. 16 Секретаріат Комітету державної безпеки УРСР

Центральний державний архів вищих органів влади України

- ф. 2 Кабінет Міністрів України
- ф. 4621 Міністерство вищої та середньої освіти

Центральний державний архів громадських організацій

- ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України
- ф. 7 Центральний комітет Ленінський комуністичної спілки молоді України

Газети

- "Гостинність Полтави", За будівельні кадри, 15 вересня 1971, 4.
- "Лист з Непалу", За будівельні кадри, 8 вересня 1971, 4.
- "Ми мрією живемо про мир в нашій країні", Правда України, 13 вересня, 3.
- "Не забувати друзів", За радянські кадри, 13 травня 1968, 1.
- "Не забувати друзів", За радянські кадри, 13 травня 1968, 2.
- "Об злонамеренной шумихе в буржуазной прессе", Московская правда, 21 декабря 1963, 3.
- "Привіт рідний КМІ", Медичні кадри, 2 грудня 1967, 1.
- "Спасибі, друзі!", За будівельні кадри, 24 листопада 1971, 1.
- "Я будував циблі", За будівельні кадри, 6 січня 1971, 3.

Інші джерела

- Bilibin, Dmitri. *Foreign Students in the USSR*. Moscow: Novosti, 1984.
- Mfenyana, Sindiso. *Walking with Giants*. Edited by Joline Young and Sandra Dodson. Cape Town: South African History Online, 2017.
- Красовицкая, Тамара, упоряд. "Возвратитъ домой друзьями СССР... ": Обучение иностранцев в Советском Союзе. 1956–1965. Москва: Международный фонд "Демократия", 2013.
- Міліцина, Катерина, ред. *Зворушлива константа*. Київ: БО "Благодійний фонд пам'яті Василя Кисіля", 2021.

Мы всегда будем друзьями: сборник статей иностранных студентов, обучающихся в Киевском государственном университете. Киев: Издательство Киевского университета, 1964.

Наш университет: сборник статей иностранных студентов Киевского ордена Ленина государственного университета имени Т. Г. Шевченко. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1966.

Студенты-политехники из зарубежных стран рассказывают. Киев: Издательство Киевского университета, 1968.

ЛІТЕРАТУРА

Andrew, Christopher, and Vasili Mitrokhin. *The World Was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World.* New York: Basic Books, 2005.

Applebaum, Rachel. "The Rise of Russian in the Cold War: How Three Worlds Made a World Language". *Kritika* 21, no. 2 (January 1, 2020): 347–70. <https://doi.org/10.1353/kri.2020.0016>.

Applebaum, Rachel. *Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia.* Cornell University Press, 2019.

Babiracki, Patryk. "Imperial Heresies: Polish Students in the Soviet Union, 1948–1957". *Ab Imperio* 2007, no. 4 (2007): 199–236. <https://dx.doi.org/10.1353/imp.2007.0031>.

Bernstein, Thomas P., and Hua-Yu Li, eds. *China Learns from the Soviet Union, 1949–Present.* Lanham, MD: Lexington Books, 2010.

Branch, Daniel. "Political Traffic: Kenyan Students in Eastern and Central Europe, 1958–69". *Journal of Contemporary History* 53, no. 4 (2018): 811–31.

Burton, Eric. "Navigating Global Socialism: Tanzanian Students in and beyond East Germany". *Cold War History* 19, no. 1 (2019): 63–83. <https://doi.org/10.1080/14682745.2018.1485146>.

Central Intelligence Agency. Memorandum for the Record, "Request for Data on USSR and Chinese Foreign Language Press for Jack Valenti of White House Staff". March 4, 1966. File 5-1838, CIA Reading Room, DOC_0000496583. https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000496583.pdf.

Granville, Johanna. *The Hungarian Revolution, 1956.* London: Routledge, 2004.

Hessler, Julie. "Death of an African Student in Moscow: Race, Politics, and the Cold War". *Cahiers du Monde Russe* 47, no. 1–2 (2006): 33–63. <https://doi.org/10.4000/monderusse.8569>.

Hornsby, Robert. "Engineering Friendship? Komsomol Work With Students From the Developing World Inside the USSR in the 1950s and 1960s". *Social History* 48, no. 1 (January 2, 2023): 65–86. <https://doi.org/10.1080/03071022.2023.2146900>.

Iandolo, Alessandro. "Imbalance of Power: The Soviet Union and the Congo Crisis, 1960–1961". *Journal of Cold War Studies* 16, no. 2 (2014): 32–55. https://doi.org/10.1162/JCWS_a_00449.

- Iandolo, Alessandro. "The Rise and Fall of the Soviet Model of Development in West Africa, 1957–1964". *Cold War History* 12, no. 4 (2012): 683–704. <https://doi.org/10.1080/14682745.2012.718556>.
- Katsakioris, Constantin. "Burden or Allies? Third World Students and Internationalist Duty through Soviet Eyes". *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 18, no. 3 (2017): 539–67.
- Katsakioris, Constantin. "Creating a Socialist Intelligentsia". *Cahiers D Études Africaines* 226 (January 1, 2017): 259–88. <https://doi.org/10.4000/etudesafriques.20664>.
- Katsakioris, Constantin. "Students from Portuguese Africa in the Soviet Union, 1960–74: Anti-colonialism, Education, and the Socialist Alliance". *Journal of Contemporary History* 56, no. 1 (2021): 142–65.
- Katsakioris, Constantin. "The Lumumba University in Moscow: Higher Education for a Soviet–Third World Alliance, 1960–91". *Journal of Global History* 14, no. 2 (2019): 281–300. <https://doi.org/10.1017/S174002281900007X>.
- Lendvai, Paul. *The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953–1963*. London: Longman, 1979.
- Louis Howard Porter, *Reds in Blue: UNESCO, World Governance, and the Soviet Internationalist Imagination* (New York: Oxford University Press, 2020).
- Loyd, Thom. "Congo on the Dnipro: Third Worldism and the Nationalization of Soviet Internationalism in Ukraine." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 22, no. 4 (2021): 787–811. <https://doi.org/10.1353/kri.2021.0053>.
- Lynd, Hilary, and Thom Loyd. "Histories of Color: Blackness and Africanness in the Soviet Union." *Slavic Review* 81, no. 2 (2022): 394–417. <https://doi.org/10.1017/slr.2022.154>.
- Lynd, Hilary. "At the Margins of Blackness: 'Coloured' South Africans in the Soviet Union." *Slavic Review* 84, no. 3 (2025): 487–496. <https://doi.org/10.1017/slr.2025.10263>.
- Mark, James, Paul Betts, Alena Alamgir, Péter Apor, Eric Burton, Bogdan C. Iacob, Steffi Marung, and Radina Vučetić. *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*. Oxford: Oxford University Press, 2022.
- Matusevich, Maxim. "An Exotic Subversive: Africa, Africans and the Soviet Everyday". *Race & Class* 49, no. 4 (2008): 57–81. <https://doi.org/10.1177/030639680804900404>.
- McGuire, Elizabeth. "Between Revolutions: Chinese Students in Soviet Institutes, 1948–1966". In *China Learns from the Soviet Union, 1949–Present*, edited by Thomas P. Bernstein and Hua-Yu Li, 359–91. Lanham: Lexington Books, 2010.
- McGuire, Elizabeth. *Red at Heart: How Chinese Communists Fell in Love with the Russian Revolution*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Mikryukov, M. *Students of Moscow University*. Moscow: Iskra revoliutsii [the Spark of Revolution], 1958.
- Muhonen, Riikkamari Johanna. "'Good Friends' for the Soviet Union: The Peoples' Friendship University in Soviet Educational Cooperation with the Developing World, 1960–1980". PhD diss., Central European University, 2022.

- Namikas, Lise. *Battleground Africa: Cold War in the Congo, 1960–1965*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2013.
- Nechaeva, Olga. "Blackness and Soviet Creative Education: African Writers at the Gor'kii Literary Institute". *Slavic Review* 84, no. 3 (January 1, 2025): 506–14. <https://doi.org/10.1017/slr.2025.10262>.
- Porter, Louis Howard. *Reds in Blue: UNESCO, World Governance, and the Soviet Internationalist Imagination*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Richmond, Yale. *Cultural Exchange and the Cold War: Raising the Iron Curtain*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2003.
- Roth-Ey, Kristin. *Moscow Prime Time: How the Soviet Union Built the Media Empire that Lost the Cultural Cold War*. Ithaca: Cornell University Press, 2011.
- Rupprecht, Tobias. *Soviet Internationalism after Stalin: Interaction and Exchange between the USSR and Latin America during the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Sebestyen, Victor. *Twelve Days: The Story of the 1956 Hungarian Revolution*. New York: Pantheon Books, 2006.
- Sebestyen, Victor. *Twelve Days: The Story of the 1956 Hungarian Revolution*. New York: Pantheon Books, 2006.
- Sidorova, Galina. "Relations between USSR and the Democratic Republic of Congo at the Beginning of 1960s: Twists of History". *Vestnik RUDN. International Relations* 20, no. 1 (2020): 197–209. <https://doi.org/10.22363/2313-0660-2020-20-1-197-209>.
- Tromly, Benjamin Kimbrough. "Re-Imagining the Soviet Intelligentsia: Student Politics and University Life, 1948–1964". PhD diss., Harvard University, 2007.
- Tromly, Benjamin. "Brother or 'Other'? East European Students in Soviet Higher Education Establishments, 1948–1956". *European History Quarterly* 44, no. 1 (2014): 80–102.
- Vitzthum, Nathaniel G. "Cooperation and Control at the Micro Level of Soviet Internationalism: Moscow's Lumumba University, 1960–1970". *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 30, no. 3 (2022): 357–93. <https://muse.jhu.edu/article/860672>.
- Westad, Odd Arne. *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Whittington, Anna. "Contested Privilege: Ethnic Russians and the Unmaking of the Soviet Union". *The Journal of Modern History* 95, no. 4 (2023): 887–927. <https://doi.org/10.1086/727478>.
- You, Lan. "From the Radiant 'Morning Sun' to the Frontline 'Anti-revisionist Fighters': Chinese Students in the USSR in the Backdrop of Sino-Soviet Conflict, 1957–1966". *The China Review* 19, no. 3 (2019): 11–38.
- Булгакова, Оксана. *Науково-педагогічна інтелігенція Радянської України (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.): формування, становище та діяльність*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018.

Ебель, Анна, та Оксана Панчук. "Побут та дозвілля студентів Київського університету у 1960-х – середині 1970-х років". *Етнічна історія народів Європи*, по. 39 (2013): 124–28.

Звягольський, Андрій. "Государственное сотрудничество с зарубежными странами и совершенствование правового статуса иностранных студентов в СССР (1945–1953 гг.)". *Общество и право*, по. 1 (28) (2010): 13–19.

Золототрубова, Ольга. "Советский Союз и деятельность ЮНЕСКО в области подготовки национальных кадров для развивающихся стран Азии, Африки и Латинской Америки, 1954–1987 гг." Кандидатська дисертація, Російський університет дружби народів, 1996.

Колісник, Юрій. "Матвій Шестопад – активний борець за національну гідність". *Журналістика*, по. 13 (2014): 113–16. http://nbuv.gov.ua/UJRN/zhur_2014_13_22.

Кропивко, Олена. "Київські вузи в 1960–70-х роках: аспекти повсякденного життя". *Молодий вчений*, по. 12(3) (2015): 12–15.

Рябченко, Ольга, та Тетяна Малиніна. "Студентські будівельні загони і (де)конструкція "радянського"". У *Українське суспільство в 1960–1980-х рр.: історичні нариси*, відп. ред. Віктор Даниленко, 282–316. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022.

Скорик, Михайло. "Бунт на факультеті журналістики Київського університету 1965 року як реакція студентів на початок згортання хрущовської відлиги". *Український інформаційний простір*, по. 3 (2019): 102–17. <https://doi.org/10.31866/2616-7948.3.2019.171356>.

Сон, Жанна. "Интернациональная помощь СССР Северной Корее в области образования (1946–1948)". *Историческая и социально-образовательная мысль* 9, по. 1-2 (2017): 65–72.

Хрипун, В'ячеслав. "Иностранные студенты в вузах Ленинграда в 1950-е — середине 1960-х годов". *Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета*, по. 14 (2013): 280–93.

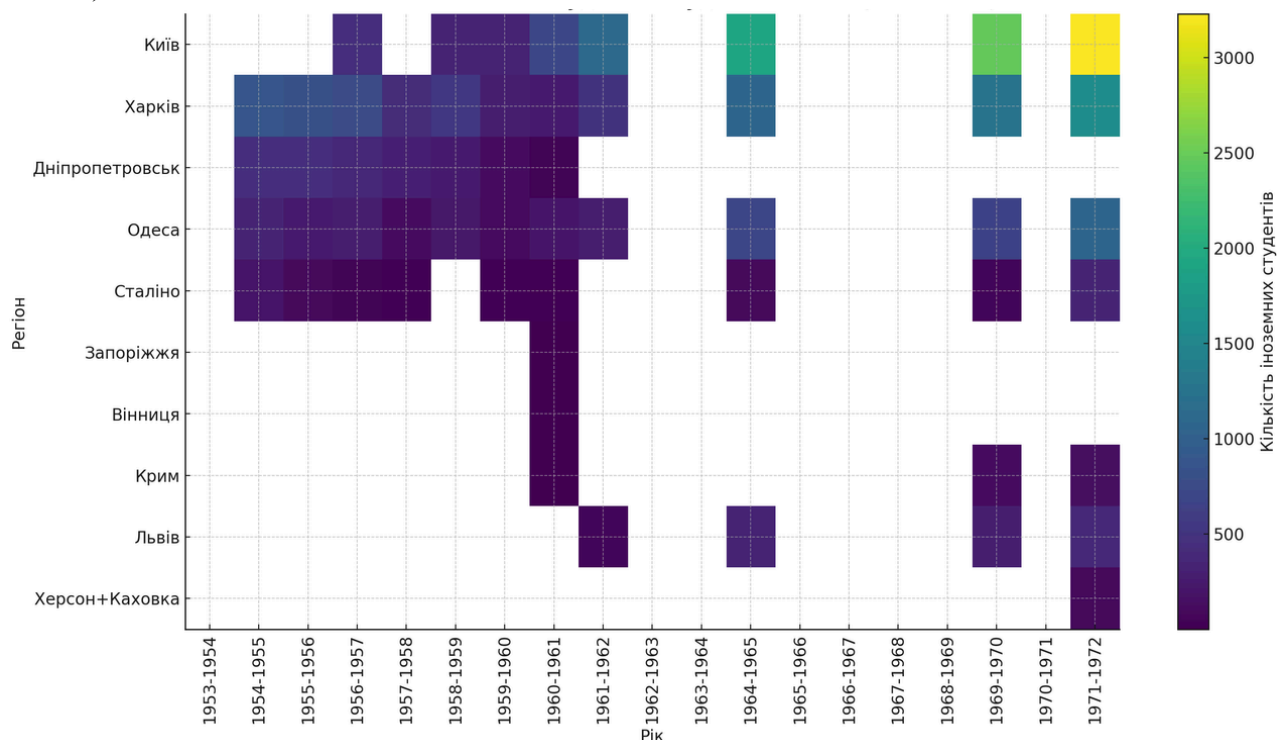
"Чем торговали фарцовщики в СССР". *Русская семерка*, June 27, 2018. <https://russian7.ru/post/chem-torgovali-farcovshhiki-v-sssr/>.

Шмоніна, Тетяна, та Юрій Бойчук. *Теоретико-методичні аспекти природничо-наукової підготовки іноземних студентів на підготовчих факультетах*. Харків: ХНПУ, 2013.

Шумилова, Аріна. "Формирование и развертывание системы обучения иностранных студентов в вузах Советского Союза". *Журнал российских исследований*, по. 7 (2022): 53–65. <https://doi.org/10.48068/rusad.1126681>. +

ДОДАТКИ

Додаток 1 Кількість іноземних студентів в УРСР протягом 1953-1971 (розподіл по містах)³³⁴

Додаток 2 Соціальне походження іноземних студентів, що навчалися у вищих навчальних закладах УРСР у (у відсотках)³³⁵

Країни	Робітники	Селяни	Інтелігенція	Середні й великі землевласники	Промисловці	Державні працівники, чиновники	Духовенство
Соціалістичні країни	33	29	30	—	—	8	—
Країни що розвиваються	10,3	15,3	29	13,3	12	18,1	2
Капіталістичні країни	17	16	32	9	10	16	1
Середнє значення	25	22.5	30.3	9	11	12	1.5

³³⁴ Дані за 1962-1964 рр. відсутні. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, спр. 2151; оп. , 6, спр. 5; спр. 33; спр. 94; спр. 95; оп. 7, спр. 75; спр. 116; ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 213; спр. 807; ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 256; спр. 367; спр. 1030; ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1401, ар. 122; ар. 146; ф. 16, оп. 1, спр. 782.

³³⁵ Ця статистика має обмеження, оскільки не вказує відсоток студентів, чие соціальне походження було невідомим для університетського керівництва. ЦДАГО, ф. 7, оп. 20, спр. 33, ар. 4.

Додаток 3 Шляхи отримання іноземними студентами стипендій на навчання в Радянському Союзі за 1970-1971 рр. в частині київських вишів (розподіл по країнах)³³⁶

	Загалом	Міждержавні договори	Всесоюзна центральна рада професійних спілок	Комітет молодіжних організацій	Комуністична партія	Комітет солідарності країн Африки та Азії	Комітет радянських жінок	Товариство Червоного Хреста	Інші організації
Соціалістичні країни	765	764	—	—	—	—	—	—	1
Країни, що розвиваються	702	545	28	38	29	28	3	3	30
- Африка	405	313	14	31	4	21	2	2	20
- Азія	271	220	10	6	18	5	1	1	10
- Латинська Америка	26	12	4	1	7	2	—	—	—
Капіталістичні країни	24	5	5	—	5	—		1	8
Загалом	1491	1314	33	38	34	28	3	4	39

³³⁶ Ці дані відображають статистику з 10 київських закладів вищої освіти. Вибірка саме цих вишів пов'язана з наявністю даних в архівних матеріалах. Тоді в Києві навчалося більше іноземної молоді, однак не з усіх вишів зберіглася подібна статистика. ЦДАВОУ, ф. 4621, оп. 13, спр. 1694, ар. 1-7, 108-138; Там само, спр. 1695; Там само, спр. 1696, 1697, 1699, 1700, 1701, 1710.

Додаток 4 Характеристики викладачів підготовчого факультету КІБІ.³³⁷

№	Вчена ступінь			Безпарт ійні	КП У	ВЛК СМ	Стаж				Досвід роботи з іноземними студентами			
	доктор и	кандида ти наук	виклад ачі				0-5 р.	6-1 0р.	11- 20р .	20+ р.	0-5 р.	6-10р .	11-2 0р.	20+ р.
1	+				+					+		+		
2			+		+					+			+	
3			+	+					+			+		
4			+	+				+				+		
5			+	+			+				+			
6			+		+				+		+			
7			+	+					+		+			
8			+		+				+		+			
9			+	+				+			+			
10			+	+				+			+			
11						+		+			+			
12			+	+			+				+			
13			+			+		+			+			
14			+	+				+						
15			+	+				+			+			
16		+			+					+	+			
17		+			+					+	+			
18			+	+					+		+			
19			+	+			+				+			
20			+			+	+				+			
21			+	+				+						
22			+			+	+				+			
23			+	+					+		+			

³³⁷ ЦДАГО, ф. 4621, оп. 13, спр. 809, ар. 16-18.